

Arap Şiirinde Arkadaşlık Kavramı: Olumlu ve Olumsuz Yaklaşımlar*

Mohammad Sami Jabar ALBAYATI**

ÖZ

Zengin içeriği ve çeşitli temalarıyla Arap dili ve edebiyatında, özellikle şiir alanında, pek çok insani değer ve toplumsal ilişki ele alınmıştır. Bu bağlamda, arkadaşlık kavramı önemli bir tema olarak öne çıkmıştır. Tarih boyunca farklı Arap şairlerinin eserlerinde işlenen arkadaşlık, kimi zaman olumlu ve umut dolu bir yaklaşımla, kimi zaman ise karamsar bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Ayrıca, bu temada ahlaki değerler kadar bireysel çıkarlar da işlenmiştir. Bu çalışmada, Arapçada arkadaşlık kavramını ifade eden çeşitli sözcükler incelenmiş; önemli Arap şairlerinin arkadaşlık temalı beyitleri derlenerek Türkçe çevirileriyle birlikte değerlendirilmiştir. Çalışma, Arap şiirinde arkadaşlık kavramını farklı açılardan ele almak üzere tematik bir çerçevede incelenmiştir. Sonuç olarak, arkadaşlık kavramının farklı dönemlerde birçok şairin eserlerine ilham kaynağı olduğu ve çeşitli anlamlar barındırarak şiirlerde farklı yaklaşımlarla işlendiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Arap Şiirinde Arkadaşlık, Arkadaşlık Şiiri, Arapça Arkadaşlık Şiiri, Dostluk Şiiri.*

* Makale Geliş Tarihi/Received: 21.07.2024 / Makale Kabul Tarihi/Accepted: 19.08.2024

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Programı.

The Concept of Friendship in Arabic Poetry: Positive and Negative Approaches

ABSTRACT

Due to its rich content and diverse themes, the Arabic language and literature, particularly in the field of poetry, have addressed numerous human values and social relationships. Among these themes, the concept of friendship has emerged as one of the central issues that attracted the attention of poets. Throughout history, many Arab poets have approached the concept of friendship from various perspectives, sometimes portraying it from an optimistic and hopeful viewpoint, and at other times from a more pessimistic one. Furthermore, poets have explored moral values and individual interests within the context of friendship. This study analyzes a range of Arabic terms that express the concept of friendship, and it collects verses from prominent Arab poets that discuss friendship in its various forms, providing Turkish translations and evaluating them within an objective framework. The research examines the concept of friendship in Arabic poetry from different dimensions. The results show that the concept of friendship has served as a source of inspiration for many poets across different periods, and it has been approached from various perspectives, carrying multiple meanings in Arabic poetry.

Keywords: *Arabic Poetry, Friendship in Arabic Poetry, Arabic Friendship Poetry, Friendship Themes in Arabic Literature.*

مفهوم الصداقة في الشعر العربي: المقاربات الإيجابية والسلبية

الملخص

بفضل محتواها الغني وتنوع مواضيعها، تناولت اللغة العربية وآدابها، لا سيما في مجال الشعر، العديد من القيم الإنسانية والعلاقات الاجتماعية. وقد برز مفهوم الصداقة من بين هذه المواضيع كإحدى القضايا المركزية التي حظيت باهتمام الشعراء. حيث تناول العديد من الشعراء العرب على مر العصور مفهوم الصداقة من زوايا مختلفة، وظهر من خلال منظور إيجابي ومتفائل تارةً، وتارة أخرى من خلال رؤية تشاؤمية. إضافة إلى ذلك، استعرض الشعراء القيم الأخلاقية والمصالح الفردية عبر سياق مفهوم الصداقة. في هذه الدراسة، قمنا بتحليل مجموعة من المفردات العربية التي تعبر عن مفهوم الصداقة، بالإضافة إلى جمع أبيات شعرية لشعراء عرب بارزين تناولت مفهوم الصداقة بصيغها المختلفة، مع تقديم ترجماتها باللغة التركية وتقييمها ضمن إطار موضوعي. وقد تناول البحث مفهوم الصداقة في الشعر العربي من مختلف الأبعاد. ولوحظ في نتائج البحث أن مفهوم الصداقة قد شكّل مصدر إلهام للعديد من الشعراء في فترات زمنية متعددة، وحظي بمقاربات مختلفة تحمل معاني متعددة في الشعر العربي.

كلمات مفتاحية: الصداقة في الشعر العربي، مفهوم الصداقة في الشعر، مقاربات عن الصداقة، الشعر العربي والصداقة.

Giriş

Arkadaşlık, insanî değerler arasında önemli bir yere sahip olup, Arap şiirinde de oldukça yüksek bir konumda yer almıştır. Arap şairleri, arkadaşlık ilişkilerini büyük bir özenle ele almış, dostlarıyla olan duygusal bağlarını ve deneyimlerini şiirlerinde farklı boyutlarıyla işlemişlerdir. Bu şiirler, arkadaş seçimi, sitem, övgü, yergi, sevgi ve fedakârlık gibi dostluk ilişkilerinin çeşitli yönlerini konu almış ve şairlerin kişisel deneyimlerinin yanı sıra toplumsal bakış açılarını yansıtmıştır.

Bu bağlamda, bazı şairlerin arkadaşı sevgili mertebesine yükselttiği, hatta kimi zaman sevgiliden üstün tuttuğu görülmektedir. Dostlarına duydukları sevgiyi, âşıkane bir üslupla dile getiren bu şairler, dostluğu duygusal bir değer olarak ele almışlardır. Öte yandan, bazı şairler, arkadaş seçiminde oldukça temkinli davranmış; dostlarından gördükleri ihanet ve olumsuz deneyimlerin etkisiyle şiirlerinde bir hüznün ve ihtiyat tonunu ön plana çıkarmışlardır. Bunun yanı sıra, bazı şairlerin arkadaşlıkla ilgili kötü deneyimleri, onların dostluğa karşı karamsar bir bakış geliştirmelerine neden olmuş ve bu karamsarlık şiirlerinde arkadaşlığın eleştirisi ve olumsuz yönlerinin vurgulanması şeklinde kendini göstermiştir.

Arap şiirinde arkadaşlık kavramını irdelerken kayde değer bir konu ise, tarih boyunca bireyler arasındaki dostluk ilişkilerinin Arap şiirine yansımaları, o dönemlerdeki toplumsal ve kültürel hayatın doğasını anlamamıza büyük katkı sunmasıdır. Uzun mesafeler ve seyahatin zorluğu, mektuplaşma kültürünü ve şiir yoluyla iletişimi teşvik etmiş; bu durum dostlar arasındaki özlem ve hasretin şiirsel ifadelerle dile getirilmesine yol açmıştır. Bu şiirler aracılığıyla, dönemin günlük yaşamının ve toplumsal ilişkilerinin izlerini sürmek mümkün olduğu gibi, o dönemin dostluk anlayışını şekillendiren değerler ve ilkeler hakkında da önemli ipuçları elde edilebilmektedir.

Bununla birlikte, bu şiirler, eski Arap toplumundaki kolektif düşünce tarzını anlamamıza da katkı sağlamaktadır. Kullanılan dil ve ifade biçimi, topluluğun sosyal meselelere bakış açısını yansıtmış ve

bireylerin hem kişisel hem de genel sorunlarla nasıl başa çıktıklarını göstermiştir. Bu bağlamda, bu şiirler, hem olumlu hem de olumsuz deneyimlerden insanî dersler çıkarmamıza yardımcı olmaktadır. Olumlu deneyimler, dostluğun yüce değerlerini pekiştirirken; olumsuz deneyimler, insan ilişkilerinde dikkatli ve bilinçli olmanın önemini vurgulamaktadır. Arap şiirinde arkadaşlık kavramı, yalnızca bireysel ilişkileri anlamak için bir araç olmanın ötesinde, eskiden beri Arap toplumunun doğasını, kültürünü, dilini ve değerlerini anlamamıza açılan bir pencere görevi görmektedir. Arap şiirinde arkadaşlık kavramını ele alan bu çalışma, arkadaşlık kavramı için Arap dilinde kullanılan kelimeleri, ifadeleri, betimlemeleri ve şiirsel üslupları görmemize ve bu zengin dil mirasına tanıklık etmemize de yardımcı olmaktadır. Bu yönüyle, dilin estetik gücünü ve dostluk ilişkilerinin şiirsel ifadelerde nasıl derinleştirildiğini anlamak açısından da değer taşımaktadır.

Çalışmanın Amacı

Arap şiirinde arkadaşlık kavramı, tarihsel, toplumsal ve kültürel değişimlere bağlı olarak farklı biçimlerde ele alınmıştır. Bu çalışmada, Arap şairlerin arkadaşlık kavramına ilişkin yaklaşımlarının, dönemsel ve kişisel etkilerle nasıl şekillendiği incelenmiştir. Çalışma, hangi dönemlerde arkadaşlık şiirlerinin etkilendiği, işlenen temalar ve dönemin etkilerinin neler olduğu gibi soruları ele almaktadır. Ayrıca, yazılan arkadaşlık şiirlerinde dostluğun hangi bakış açılarıyla ele alındığı, olumlu ve olumsuz yaklaşımların yer aldığı şiirler, çevirileriyle birlikte sınıflandırılarak bu yaklaşımlara ışık tutmayı hedeflemektedir. Çalışma, bu sorulara yanıt bularak Arap şiirinde arkadaşlık üzerine akademik literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın Önemi

Arkadaşlık, Arap dili ve edebiyatının temalarından biri olarak her dönemde şairlerin eserlerinde yer almıştır. Arap şiiri, bu kavramı estetik bir dille ele alarak, arkadaşlığın farklı yönlerini hem bireysel hem de toplumsal bir çerçevede işlemeye olanak tanımıştır. Ancak, bu tema üzerine yapılan akademik çalışmalar sınırlıdır. Özellikle arkadaşlık olgusunun farklı dönemlerdeki Arapça şiirlerde nasıl işlendiği, Arap

şairlerin bu kavrama hangi özellikleri atfettiği ve kullanılan edebi terimlerin bu tema üzerindeki etkisi yeterince incelenmediği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, araştırma şu sorulara yanıt aramayı amaçlamaktadır: Arkadaşlık teması, Arapça şiirlerde hangi dönemlerde ve nasıl işlenmiştir? Farklı dönemlerde Arap şairleri, arkadaşlık kavramını hangi yönleriyle ele almışlardır? Yazdıkları dizelere nasıl yansıtmışlardır? Çalışma, arkadaşlık üzerine yazılan olumlu ve olumsuz şiirlerin dönemsel yoğunluklarını, kullanılan metaforları ve edebi unsurları göz önüne sererek, bu eserlerin hem bireysel duygulara hem de toplumsal bağlara yaptığı vurguyu ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çalışma, Arap şiirinde arkadaşlık kavramının yalnızca edebi bir tema değil, aynı zamanda insan ilişkilerinin tarihsel ve kültürel bir yansıması olduğunu göstermek açısından önem arz etmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1 Arapça Arkadaş Kelimesinin Sözlük Bilgisi

Arapça “Arkadaş” صَدِيق kelimesi, “Sadaka/Yasduku” صَدَقَ/يَصْدُقُ fiil kökünden “Doğruyu söyledi” anlamına gelen kelimedenden türemiştir. “Kezebe” كَذَبَ kelimesinin aksine işaret etmektedir.¹ Söz konusu kelimenin “Sadîk” صَدِيق sıygası ise “sadaka” صَدَق fiilinin müteaddî halinden alınmıştır ve أَنبَأَهُ بِالصَّدَقِ birisine doğruyu söyledi manasındadır. Böylece “Arkadaş” “Sadîk” صَدِيق kelimesi “sadaka” صَدَق fiilinin mübalağa kipini alarak “fe‘îl” فَعِيل veyninden olup birisine dosdoğru söyleyen nasihat eden kişi anlamına gelmektedir. Aynı fiil kökünden “sâdikun صَادِقٌ, sadûkun صَدُوقٌ ve siddîkun صَدِيقٌ” sıygaları da türetilmiştir. Fiil masdarı الصَّدَاقَةُ “sadâkat” şeklinde olup mübalağa ve ismi fail cemileri ise أَصَادِقُ، صَدَقَانُ، صَدَقَاءُ، صَدِيقَاءُ şeklindedir. “Sadîk” صَدِيق kelimesi bizatihi çoğul manayı da ifade edebilmektedir.² “Arkadaş” صَدِيق kelimesinin, “arkadaşlık etti” anlamına gelen “Sâdeka”

¹ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mukrim el- Mısrî, Lisânü'l-'Arab, Dâru Sâdır, Beyrut 1414/1994, c.10, s.193; Mecmeü'l-lugati'l-Arabiyye, el-Mu'cemü'l-Vasîf, 4.b, Kahire, 2004, s.510.

² لَعْمَرِي لَيْنُ كُنْتُمْ عَلَى النَّأْيِ وَالنَّوَى *** بِكُمْ مِثْلُ مَا بِي، إِنَّكُمْ لَصَدِيقٌ c.26, 2.b, Kuveyt, s.8.

صَادِق fillinden türetildiğini savunan dil âlimleri de bulunmaktadır.³ Yazılı Arap edebiyatı tarihinde “Arkadaş” صَدِيق kelimesinin ilk defa m. 426 yılında el-Hâris b. Ka’b el-Mezhicî tarafından kullanıldığı kaydedilmiştir.⁴

1.2 Arapça Terim Olarak Arkadaş

Terim olarak Arapça صَدِيق sözcüğü, sevgi ve dostluk arasındaki ilişkiyi ifade edip dost (arkadaş) kelimesinin karşılığı olarak kullanılan en yaygın sözcüktür.⁵ Aristoteles arkadaş kelimesini “Benzer zevklere sahip olduğunuz, beraber gülüp beraber ağladığınız kişi” şeklinde tanımlamıştır.⁶ Arap literatüründe ise “Arkadaşlık” الصداقة sevgi ve samimiyete dayanan, bünyesinde fedakârlığı barındıran sosyal bir ilişki olarak ifade edilmiş ve bu ilişki; zaman, doğruluk, vefa, karşılıklı duygular gibi bazı tamamlayıcı şartlarla bütünleşmiştir.⁷

Arap dilinin zengin mirası çerçevesinde “Arkadaşlık” mefhumunun sınırları, hedefleri ve değerleri bir insani ve ahlaki ihtiyaç olarak ele alınmıştır. Arkadaşlık teması, Arap şiirinde öteden beri işlenen konulardandır. Arap tarihi kaynaklarında hicri II. ve III. yüzyıllarda İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)‘nin ‘*Uyûnu’l-Ahbâr*’,⁸ Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023)‘nin *es-Sadâkatu ve’s-Sadîk*’ ve İbnü’l-Mukaffa’ (ö.

³ Mahrûs Bureyyik, Dârü’l-Ulûm Fak., Kahire, alıntı tarihi: 06.01.2020. m-a-arabia.com/site/24547.html

⁴ Mu‘cemü’d-Devhati’-Târîhiyyi Li’Luğati’l-Arabiyye, dohadictionary.org/ Şerhu Nehci’l-Belağa, İbn Ebi’l-Hadîd, İhyâ’u’l-Kutubi’l-Arabiyye, Kahire, 1962, s.17.

⁵ Murat Ataman, Klasik Arap Edebiyatında İhvâniyât Bahisleri Çerçevesinde “Dostluk” Teması, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2023, s.15; el-Mu‘cemü’l-Vasîf, s.511.

⁶ Aristoteles, ‘İlmu’l-Ahlâk Nikomakûs, terc. Ahmed Lutfî es-Seyyid, Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, Kahire, c1. s.255-256.

⁷ Usâme Es’ad ebû Serîf, es-Sadâketu min Menzûri ‘İlmi’n-Nefs, ‘Âlemü’l-Ma’rife, sy.179, s.29-30., Mu‘cemü Lugati’l-Fukahâ’, Muhammed Kal’aci, Dârü’n-Nefâis, Beyrut, 1988, s.272.

⁸ İsmail Durmuş, “‘Uyûnu’l-Ahabâr”, DİA, İstanbul 2012, C.XXXXII, s.247-248.

142/759)'ın *el-Edebu'l-Kebîr* adlı eserinde fikri, felsefî ve edebi açıdan arkadaşlık konusu ele alınmıştır.⁹

1.3 Arapça Arkadaş Anlamını İfade Eden Sözcükler

Arap dili ve edebiyatı kaynaklarına baktığımız zaman arkadaşlık kavramı için birçok sözcük kullanıldığını görmekteyiz, bunlardan bazıları:

الخليل الصاحب، الحبيب، الرفيق، الأليف، النديم، الصفيّ، النسيب، القرين، الأثير، الأنيس، الترب،
الجلس، الخدين، الخَلّ، الزميل، السّمير، أخو ثقة، العزيز، العشير، القرين، المحبوب، المؤنيس، الوليّ.
şeklinde geçmektedir. Bazı arkadaşlık mertebeleri ise aşağıdaki gibi zikredilmiştir:

Tirb (التّرب) yaşıt olan arkadaş, Zemîl (الزّميل) iş arkadaşı, Celîs (الجلس) hasbihalde ve mecliste olan arkadaş, Semîr (السّمير) gece arkadaşı, Nedîm (النديم) içki arkadaşı, Sâhib (الصاحب) sürekli seninle olan arkadaş, Refik (الرفيق) yol arkadaşı, Sadîk (الصدیق) doğruyu söyleyen ve seni seven arkadaş, Hill (الخلّ) gönlünde senin için yeri olan arkadaş, Enîs (الأنيس) varlığıyla kişiye huzur veren arkadaş, Neciyy (النّجّي) sırrını paylaştığın arkadaş, Elîf (الأليف) can dostu, alıştığın arkadaş, Safiyy (الصفيّ) ihlaslı ve samimi arkadaş, Karîn (القرين) ruhen insana bağlı arkadaş.¹⁰

Arap edebiyatı ve şiirlerini incelediğimizde arkadaşlık kavramının sağlam temellere dayanarak insanlığın ulvi değerleri üzerine kurulduğunu ve çeşitli şekillerde tecelli ettiğini görmekteyiz. Nitekim Arap şiiri, arkadaşlık konusunu yoğun bir şekilde konu edinerek olumlu ve olumsuz, gazel ve methiye gibi pek çok ayrıntıya tarihin akışından gerçek örnekler ve mütemekkin şairlerle ışık tutmuştur.¹¹

Arap edebiyatı şiir ve nesir sahasında arkadaşlık kavramına büyük bir değeri miras bırakmıştır. Pek çok klasik ve modern şiirde insani ilişki

⁹ Muhammed Şabân Eyûb, es-Sadâkatu bi 'Uyûni't-Turâsi'l-'Arabî, midan.aljazeera.net/intellect/history/2017/12/20/-زينةبالرخاءوعدةبالشدة-الصدافةبعيون- Alıntı tarihi 10.01.2020.

¹⁰ İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, Beyrut 1414/1994.

¹¹ Suâd el-'Anzî, es-Sadâkatu fi 'Ş-Şi'ri'l-'Arabî'l-Kadîm, er-Ra'î, ad:A0-11320, 29 Haziran, 2010.

olan arkadaşlık olgusu farklı biçimlerde ölçüleriyle değerlendirilmiştir. Bu nedenle Arap edebiyatında arkadaşlık hakkında birçok şiir, nesir tarzında edebi türler yazılmış ve birçok Arap şairi arkadaşlık hakkında çeşitli kasideler nazmetmiştir.¹²

2. Asırlar Boyunca Arap Şiirinde Arkadaşlık

Arap şiirinde arkadaşlık, en eski çağlardan itibaren derin bir yankı uyandırmıştır. Dostluk, arkadaş kaybı, sadakat ve bu kavramların farklı tezahürleri, Arap şairinin hayal dünyasında sürekli bir endişe kaynağı olmuştur. Şair, bu durumların hepsini derinden hisseder ve eserlerine yansıtır. Dost figürü genellikle şiirlerin girişinde karşımıza çıkar; bu, onların geleneksel bir özelliği olup genelde 'Atlâl' şiirlerinde görülür. Şair, şiirine harabelerde durarak başlar ve ayrılık acısını hafifletmek için dostunu ya da yoldaşını yâd eder. Bu yaklaşım, özellikle sevgili ve dostlardan uzak düşmenin yarattığı ızdırabın paylaşılmasında önemli bir rol oynar.¹³

Cahiliye döneminin önde gelen muallaka şairlerinden biri olan **İmru'ul-Kays**, eserlerinde dostlarına yüklerini indirterek kendisini teselli etmelerini ve üzüntüsünü hafifletmelerini ister. Şiirlerinden birinde şöyle der:¹⁴

بِسْفِطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْلِ
يَقُولُونَ: لَا تَهْلِكِ أَسَى وَتَجَمَّلِ
فَقَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ
وُقُوفاً بِهَا صَحْبِي عَلَيَّ مَطِيَّهُمْ

*"Yoldaşlarım! Durun sevgiliye ve yurda ağlayalım,
Sıktı'l-Levâ'da, Dakûl ile Havmel arasında"*

*"Arkadaşlarımın bineklerini bende durdurup söylercesine:
Kahrolma üzüntüden, sabret güzelce!"*

Arkadaşlık şiirinin, Hicri ikinci yüzyılda birçok faktörün etkisiyle büyük bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Bu faktörler arasında sosyal

¹² Ezhâr Vâ'il, sotor.com, 28 Mart 2019, sotor.com/الصدافة-عن-أبيات-شعر-ع-الصدافة.

¹³ 'Aîşe Enver en-Nâsırıy, "es-Sadaka ve's-Sadık fi'ş-Şi'r el-Abbâsî", Yüksek Lisans Tezi, Tikrit Üniversitesi, Irak, 2003, s.11.

¹⁴ Dîvânu İmri'l-Kays, tahkik: Muhammed Ebû'l-Fadl, Dârü'l-Maârif, Mısır, 3. Baskı, s. 38.

etkiler önemli bir yer almaktadır. O dönemde Arap toplumu, yeni sosyal sınıfların ortaya çıkmasına tanık oldu ve bu sınıflardan en önemlisi, toplumsal anlamda önemli bir rol oynayan mevali sınıfıydı. Ayrıca Arapların diğer milletlerle olan etkileşimi arttı ve bu durum, sosyal ilişkilerin genişlemesine ve kabilecilik bağlarının zayıflamasına yol açmıştır.

Arkadaşlık şiirinin gelişiminde etkili olan kültürel faktörler arasında ise tercüme hareketlerinin yaygınlaşması ve dostluk kavramlarının Fars edebiyatı ile Yunan düşüncesinden Arap edebiyatına geçişi önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, şairlerin dostluk konusundaki yaklaşımlarının çeşitlenmesine neden olmuştur. Bazı şairler, dostluğu ideal bir bakış açısıyla ele alarak dostluğun ve arkadaşın değerini yüceltmişlerdir. Onlara göre ideal dost; güvenilir, asil bir soydan gelen ve yüksek ahlak sahibi biri olmalıydı. Bu anlayışın bir örneği, Şair Beşşar b. Burd'un dizelerinde şu şekilde görülmektedir: ¹⁵

وَ أَخِي ذِي ثِقَةٍ أَخِيئُهُ
مَاجِدِ الْأَعْرَاقِ مَأْمُونِ الْأَدَبِ
فَهِيَ كَالْإِبْرِيْزِ مِنْ سِرِّ الدَّهَبِ
أَمْحَضَ اللَّهُ لَهُ أَخْلَاقَهُ

"Güvenilir bir dost edindim Soylu huylarla, edeple yoğrulmuş"

"Allah tertemiz kılmış ahlakını Altın özünden saf pırl pırl"

Bazı şairler ise arkadaşlığı daha gerçekçi bir bakış açısıyla ele almışlardır. Onlara göre dost, hata yapabilen bir insandır ve diğer taraf, dostunun kusurlarını hoşgörüle karşılamalıdır. Bu anlayışı el-Varrâk şu dizeleriyle dile getirmiştir:

لَا بَرَّ أَعْظَمَ مِنْ مُسَاعَدَةٍ
فَاشْكُرْ أَخَاكَ عَلَى مُسَاعَدَتِهِ
وَ إِذَا هَمًّا فَأَقْلُهُ هَفْوَتُهُ
حَتَّى يَعودَ أَخَاكَ كَعَادَتِهِ

"Yardımdan daha büyük bir iyilik yoktur,

Desteği için teşekkür et kardeşine "

"Eğer bir hata yaparsa, hatasını affet,

Ta ki o, geri dönsün eski haline "

¹⁵ 'İsâm Lutfî Vehbân, "es-Sadâkatu fî Şi'ri'l-Karnî's-Sâni'l-Hicrî", Mecelletu Kulliyeti'l-Lugati'l-'Arabiyye", îtai-i'l-Bârûd, 2022, sayı:35, s:991-925.

Diğer bazı şairler ise arkadaşlığa olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşmış, dostluğa şüpheyle yaklaşmış ve onu maddi çıkarlar ve menfaatlerle ilişkilendirmiştir. Bu yaklaşımda, dostun olumsuz özelliklerine ve insan ilişkilerindeki çıkar odaklılığa vurgu yapılmıştır. Bu tür bir bakış, dostluk kavramını idealize etmek yerine, dostluğun gölgede kalan yönlerini vurgulamıştır. Şair Ebu'l-'Atâhiye, dostluğu ve insan ilişkilerini ele alırken, bu olumsuz bakış açısını şu dizelerinde dile getirmiştir: ¹⁶

إِذَا قَلَّ مَالُ الْمَرْءِ قَلَّ صَدِيقُهُ وَضَاقَتْ بِهِ عَمَّا يُرِيدُ طَرِيقُهُ
وَقَصَّرَ طَرْفُ الْعَيْنِ عَنْهُ كِلَالَةً وَأَسْرَعَ فِيهَا لَا يُجِبُّ شَقِيقُهُ

*"İnsanın parası azalırsa, dostları da azalır,
yoluna ve isteğine dünya daralır"
"Gözünü kapatıp ondan yüz çevirir
ve istemediği şeylere koşar kardeş"*

Bu dönemde arkadaşlık şiirinin içerikleri, genellikle belirli temalarla ilişkilendirilmiştir; bunlar arasında sitem, özür dileme, şikâyet, yas, hiciv, medh gibi konular yer almakta olup, arkadaşlar arasındaki ilişkilerin hem olumlu hem de olumsuz yönlerini tasvir etmektedir. Bu dönemde, özellikle sitem (veya dargınlık) teması, dostluk şiirlerinde en çok işlenen konu olmuştur; bu da arkadaşlar arasındaki ilişkilerin gergin ve mesafeli olduğuna işaret etmektedir.

Şair el-'Abbâs b. el-Ahnef'in şu dizeleri, bu sitemli ilişkilerin bir örneğini göstermektedir:

فَأَقْسِمُ مَا تَرَكِي عِتَابَكَ عَنْ قَلْبِي وَلَكِن لِّعِلْمِي أَنَّهُ غَيْرُ نَافِعٍ
وَأَنِّي إِذَا لَمْ أَلْزَمْ الصَّبْرَ طَائِعًا فَلَا بُدَّ مِنْهُ مُكْرَهًا غَيْرَ طَائِعٍ

*"And olsun sana sitemim kinden değil,
Ama biliyorum ki, çare bulamayacağım"
"Eğer sabrı gönülden kabul etmezsem,
Zorla, sabretmek zorunda kalacağım"*

¹⁶ Dîvânu Ebi'l-'Atâhiye, Daru Beyrût, 1986, s.294.

Bu dönemdeki şiirin dili, iletişimi sağlamak amacıyla kelimeler ve yapılar açısından sade ve anlaşılır olmuştur. Bu da dönemin yaygın üslubunun ve kullanılan dilin özelliklerini yansıtmaktadır. Dostluk şiiri, özellikle görselleştirme unsuru ile dikkat çekmiş ve burada (benzetme) ön planda yer almıştır. Şairler, hayvanlar alemi, doğa ve değerli madenler gibi dünyalardan alınan belirli benzetmelerle şiirsel imgeler oluşturmuşlardır. Ayrıca, şairler, dostlukla ilgili anlamları somutlaştırmak ve soyut kavramları somut bir biçimde tasvir etmek amacıyla mecazlardan da yararlanmışlardır. Mecaz aracıyla dostluğun anlamı ve duyguları daha derin ve etkili bir şekilde ifade edilmiştir.¹⁷

Sonraki yüzyılda, doğru arkadaş seçimi ve seçicilik anlayışı şairlerin beyitlerine yansımıştır. Bazı şairler, akıllı dostların seçilmesini ve sağduyulu, derin düşünceye sahip dostlarla ilişki kurmanın önemini vurgulamış, aynı zamanda aptal kişilerle dostluktan kaçınılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu görüşü İbnü'l-Bessam şu şekilde dile getirmiştir:¹⁸

لا تَيَاسَنَّ مِنَ اللَّيِّبِ وَإِنْ جَفَا واقطع جبالك من جبال الأحمق
فعدواة من عاقلٍ مُتَجَمِّلٍ أولى وأسلم من صدقة أخرق

"Akıllıdan ümidini kesme, soğuk davranırsa da, ipini ahmağın iplerinden kopar"
"Hoş ve akıllı bir kişiden düşmanlık, Aptal ile dostluktan daha iyidir"

Ayrıca, arkadaş ve dostluk kavramlarına bakış açıları doğrultusunda, Arap şairler, dostluğun bir nevi temeli gibi kabul edilen bazı özelliklerini vurgulamışlardır. Bu özelliklerden biri de açıklık ve sahiciliktir. Şair İbrahim b. el-Mudebbir, bu düşünceyi şu şekilde ifade etmiştir:¹⁹

¹⁷ İ'sâm Lutfi Vehbân, a.g.e.

¹⁸ Fethi Ali Abduh, "Suarun Min Şi'ri's-Sadâkati ve's-Sadiki", Mecelletu Merkezii'l-Hidmeti'l Bahsiyye, Munufiyye Üniversitesi, c.23, sayı.66, s:1-43,4.

¹⁹ أبو محمد يوسف بن عبد البر، بهجة المجالس وأنس المجالس وشحد الذاهن والهاجس، تحقيق:

محمد مرسي الخولي، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر، القسم الأول: ١٩٦٧، ص56.

وَصَدِيقٍ تَرَاهُ خُلُوعًا أَنْيَقًا مُؤْنِسًا مُلَطَفًا حَفِيًّا شَفِيقًا
ثُمَّ لَمَّا رَمَانِي الدَّهْرُ بِالْغِلْظَةِ مِنْهُ صَارَ البَعِيدَ السَّحِيقًا

"Bir arkadaşı, tatlı ve zarif bulursun, eğlenceli, latif, cana yakın ve şefkatli"
"Sonra kader beni dertle vurduğunda, Onu uzak, erişilmez görürsün"

Bir diğer önemli özellik ise, dostlukta sabır ve affetme olgusudur. Dostun hatalarına karşı sabırlı olmak ve onu affetmek, dostluğun temel taşlarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu anlayışı İbnü'z-Zeyyât şu şekilde dile getirmiştir:²⁰

إِنَّ المودَةَ لَا تَكُونُ موجَةً حَتَّى تَكُونَ منيعةً الأركان
حَتَّى تَكُونَ إِذَا أسأتَ كَأَنَّمَا تابعتَ عِنْدَ أخيكَ بالإحسان

"Gerçek dostluk güçlü olamaz, köklü ve sağlam olmadıkça"
"sen hata yaptığında bile, kardeşinin gözünde iyilik yapmış gibi görünmedikçe"

Bu dönemde, dostlar arasındaki şiirlerde özellikle sitemin (veya dargınlığın) sıkça yer aldığı dikkat çekmektedir. İnsanlar arasındaki ilişkilerde, özellikle yazarlar arasında, sitemin belirgin özellikleri şekillenmişti. Örneğin, biri hastalandığında, arkadaşının hemen onu ziyarete gelmemesi, yazma ihtiyacı doğuruyordu. Bu durumu, Muhammed bin Arus, kendisinden soğuyan bir arkadaşına karşı yazdığı şu beyitte ifade etmiştir:²¹

يا فتى كَانتَ بِهِ دُنْيائِي تَصْفُو وَتَطْيِبُ
وَلَقَدْ كَانتَ تَضِيقُ الأَرْضَ بي حينَ تَغيبُ
ما الذي رابَكَ والأَيامُ ما زالت تُريبُ

"Ey genç! Seninle dünyam saf ve güzel olurdu
Sensizken dünya bana dar olurdu
Ne oldu da uzaklaştın, dünya hâlâ sıkıntılıyken"

²⁰ ديوان إبراهيم بن العباس الصولي: ضمن مجموعة الطرائف الأدبية، القسم الثاني، تحقيق عبد العزيز الميمني، مطبعة لجنة التأليف والترجمة، 1937، ص 64.

²¹ أبو حيان التوحيدى، الصداقة والصدق، شرح: علي متولي صلا؛ ن مكتبة الآداب، القاهرة، 1972، ص 174.

Abbasîler Dönemi'nde şikâyet şiirlerinin, derin bir acı hissi, dostlar uğruna kendini feda etme anlayışı ve samimi duygularla şekillendiği görülmektedir. Aynı şekilde, mersiye (ağıt) şiirleri de sade bir üslup ve içtenlikle yazılmış olup, hikmet dolu öğelerle harmanlanmıştır. Ancak dikkat çeken bir diğer husus, sitem şiirlerinin, şikâyet şiirlerinden daha fazla acı barındırdığıdır. Bunun sebebi, dost karşısında duyulan mahcubiyetin şiire yansımalarıdır. Bu tür şiirlerde, şairler acılarını halka anlatırken dostlarına karşı duydukları çekingenliği de dile getirmişlerdir.²²

Arapça arkadaşlık şiirlerinde övgü, genellikle geleneksel abartılı methiyelerden uzak bir karakter sergilemiştir. Şairler, dostluk ahitlerine, kardeşlik bağlarına ve sadakate bağlı kalan kişileri övmeye özen göstermişlerdir. Bu tür övgüler, samimiyet ve gerçekliğe dayalı bir üslupla ifade edilmiştir.

Öte yandan, dostluk şiirlerinde alay ve mizah unsurları genellikle kolay anlaşılır düşünceler ve esprili bir sunumla öne çıkar. Ancak şairler arasında ağır yergilere pek rastlanmaz. Bunun sebebi, geçmişte yaşanan güzel anılar ve dostluk ahitlerinin, taraflar arasında derin bir bağ oluşturması ve ağır eleştiri ile yerginin önünde aşılması zor bir engel teşkil etmesidir. Bu durum, dostluk ilişkilerinde saygı ve hoşgörünün korunmasını sağlamıştır.

Abbâsî Dönemi'nde, özellikle dönemin başlarında, dostluk şiirlerinde "samimi arkadaş" ve "rakip arkadaş" eğilimlerinin bir arada görüldüğü dikkat çekmektedir. Bu durum, şairlerin beyitlerine bazen uyumlu, bazen ise çatışmalı duyguların yansımalarına neden olmuştur. Bu durumu, şair Ebû Temmâm şu beyitte dile getirmiştir:²³

قَدْ بَنَيْتُمْ عَرَسَ الْمَوَدَّةِ وَالشَّحْنَاءِ فِي قَلْبِ كُلِّ قَارٍ وَبَادِي
لَا عُدْمَتُمْ غَرِيبَ مَجْدٍ رَبَّقْتُمْ فِي عُرَاهُ تَوَافِرِ الْأَضْدَادِ

²² 'Aişe Enver en-Nâsırıy, a.g.e. s.25.

²³ عبد القادر أحمد الرباعي، أبو تمام: الصداقة ولادة روح وإنجاب كلمات، حوليات الآداب والعلوم الاجتماعية، جامعة الكويت، 2013، مجلد:34، عدد: 393، ص7-96.

*"Sevgi ve düşmanlık tohumlarını ektiniz,
her yerleşik ve göçebe insanın kalbine.
Yaşasın o garip şanın, bağlarında karşı
olanları bile bir araya getirdiğiniz"*

Bu dönemde, Ebû'l-'Atâhiye'nin arkadaşlık kavramını ifade ederken, farklı kelimeler ve ifadeler kullanımı açısından en zengin şairlerden biri olduğu gözlemlenmiştir. Dostluk şiirlerinde kullandığı kelime hazinesi oldukça geniştir. Şair, dostluğu anlatırken derin ve çeşitli anlam katmanları oluşturmayı başarmıştır:

أَيَا غَمِّي لِعَمِّكَ يَا خَلِيلِي، وَيَا وَيْلِي عَلَيَّكَ وَيَا غَوِيلِي،
يَعِزُّ عَلَيَّ أَنْكَ لَا تَرَانِي، وَإِنِّي لَا أَرَاكَ وَلَا رَسُولِي

*"Ey dostum, senin kederin benim kederim,
ah vahlarım senin için, acılarım senin için.*

*Zoruma gidiyor beni görmemen,
ben de seni göremedim, haberci bile yok"*

Abbâsî Dönemi'nde Arapça arkadaşlık şiirlerinde ortaya çıkan anlamlar oldukça çeşitlilik göstermiştir. Sevgi ve vefa temaları, methiyeden bir yakınlık taşımış; bu şiirler, dostluğun yüceltilmesi ve korunmasına odaklanmıştır. Öte yandan, özür dileme şiirlerinde ise bilgelik ve dostlara karşı duyulan samimi bir yakınlık öne çıkmıştır. Bu durum, dostluk bağlarını güçlendirme ve dostların gönlünü alma çabalarını yansıtır.²⁴

Muhammed b. Hâzim el-Bâhilî'nin şu beyiti bu anlayışa güzel bir örnek teşkil etmektedir:

إِنْ سَاءَنِي صَاحِبِي اخْتَمَلْتُ وَإِنْ
سَرَّ فَإِنِّي أَخُوهُ شَاكِرُهُ²⁵
أَصْفَحُ عَنْ ذَنْبِهِ وَإِنْ طَلَبَ
الْعُذْرَ فَإِنِّي عَلَيْهِ عَازِرُهُ

²⁴ أكرم علي عنبر، قيم الصداقة في شعر محمد بن حازم الباهلي، مجلة وادي النيل للدرايات والبحوث الإنسانية والاجتماعية والتربوية، جامعة القاهرة، 2019، مجلد: 21، عدد: 21، ص: 295-312.

²⁵ ديوان حازم بن محمد الباهلي، تحقيق: شاعر العاشور، دمشق، ط2، 2011.

"Arkadaşım beni üzerse sabrederim,
sevindirirse kardeş gibi teşekkür ederim
Hatasını affederim, eğer özür dilerse
onu daima bağışlarım"

Yine Abbâsî Dönemi'nde arkadaşlık üzerine yazılan şiirlerde çeşitli sosyal, insani ve bireysel temaların işlendiği görülmüştür. Sosyal temalar arasında dostlar arasındaki ziyaretleşme ve hediyeleşme öne çıkarken, insani temalarda bilgelik ve öğüt verme gibi konular ön plana çıkmıştır. Bireysel temalar arasında ise sır saklama, özlem ve hasret duyguları yoğun bir şekilde işlenmiştir. Bu dönemde, medeniyetin gelişimi ve entelektüel birikimin artmasıyla birlikte dostluk şiirlerinde yeni anlamlar da ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında tasavvufi ve felsefi temalar dikkat çekmektedir. Bu yenilikler, dönemin düşünsel ve kültürel zenginliğini yansıtmaktadır. Ancak, bilgelik şiirlerinde duygusal sıcaklığın eksikliği, bu tür şiirlerin karakteristik bir özelliği olarak kendini göstermiştir. Buna karşın, hediyeleşme temalı dostluk şiirleri, şairlerin yeni düşünceler ve yaratıcı ifadeler geliştirmeleri için güçlü bir motivasyon kaynağı olmuştur. Bu çeşitlilik, Abbâsî şiirinin derinliğini ve zenginliğini gözler önüne sermektedir.²⁶

Şair Said b. Humeyd'in şu beyitlerinde bu temaların izlerini görmek mümkündür:²⁷

إِنْ أَهْدَى مَالًا فَهُوَ وَاهِبُهُ وَأَنَا الْحَقِيقُ عَلَيْهِ بِالشُّكْرِ
أَوْ أَهْدَى شُكْرِي فَهُوَ مُرْتَهَنٌ بِجَمِيلِ فِعْلِكَ آخِرَ الدَّهْرِ
وَالشَّمْسُ تَسْتَعْنِي إِذَا طَلَعَتْ أَنْ تَسْتَضِيءَ بِسِنَّةِ البُّدْرِ

"Mal takdim etsem, onu da hediye eder, asıl teşekkür borcu bende
Ya şükürümü sunsam da, o , senin güzelliğine bağlı sonunda
Güneş, Ayın ışığından aydınlanmaya ihtiyaç duymaz, doğduğunda"

²⁶ علاء فؤاد عبد الفتاح، عتاب الأصدقاء في عيون الشعراء في العصر العباسي، حولية كلية اللغة

العربية بجرجا، جامعة الأزهر، 2009، مجلد: 13، عدد: 5، ص: 3377-3450.

²⁷ أبو عمر أحمد بن عبد ربّه الأندلسي، العقد الفريد، تحقيق: أحمد أمين وآخرون، مطبعة لجنة

التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، 1949، 6، 286.

Arap şiirinde dostlara yönelik serzenişi anlatan sitem ('itâb) teması Abbâsî Dönemi'nde belirgin bir tür olarak ortaya çıkmaya da, kökenleri çok daha eskilere dayanmaktadır. Bu dönemde, arkadaşlarıyla ilişkilerinde sıkıntı yaşayan şairler, duygularını dile getirmek için farklı yöntemler benimsemişlerdir. Kimi şairler, *rikkat* (incelik), *hilm* (yumuşaklık) ve sükûnet gibi niteliklere vurgu yaparak sakin ve dengeli bir üslupla serzenişte bulunmuşlardır. Diğerleri ise şiirlerinde sert ve haşin bir dil kullanmayı tercih etmiş, hatta dostlarına yönelik eleştirilerinde ağır bir üslup benimsemiştir. Bunun yanı sıra, bazı şairler iki yaklaşımı birleştirerek, zaman zaman yumuşak, zaman zaman sert ifadelerle duygularını ifade etmişlerdir.

Bu tür bir örnek, Hasan b. el-Vehb'in, hastalığı sırasında kendisini ziyaret etmeyen ya da haber göndermeyen dostu ez-Zeyyât'e yazdığı şu dizelerde görülmüştür.²⁸

أَيُّهَا الْوَزِيرُ أَيَّدِكَ اللَّهُ وَأَبْقَاكَ لِي بَقَاءً طَوِيلًا
أَجْمِيلًا تَرَاهُ يَا أَكْرَمَ النَّاسِ لِكَيْمًا أَرَاهُ أَيْضًا جَمِيلًا
إِنِّي قَدْ أَقَمْتُ عَشْرًا عَلِيًّا مَا تَرَى مُرْسَلًا إِلَيَّ رَسُولًا

"Ey vezir, Allah seni desteklesin, sana uzun bir ömür versin
Ey değerli insan, bunu hoş görür müsün, ki ben de hoş göreyim!
On gün boyunca hasta düşeyim, bana gönderilen bir elçi görmeyeyim"

Osmanlı Dönemi'nde ise, şairlerin dostluk ve arkadaşlık temalarını işledikleri şiirlerde, dönemin egemen olan tasavvuf şiirinden önemli bir etki taşıdıkları gözlemlenmiştir. Bu dönemde ilahiyat, peygamber övgüleri (methiyeler), tasavvufi öğretiler, duygusal derinlik içeren şiirler, manevi aşk, aşkın ilahi boyutu ve Uzrî (iffetli) aşk üzerine yazılan gazeller önemli bir yer edinmiştir.²⁹

²⁸ أبو فرج الأصفهاني، الأغاني، دار صادر، بيروت، د.ت.، ج 17، ص. 918.

²⁹ طراد الكبيسي، مقدمة في الشعر الصوفي، مجلة المورد التراثية، بغداد، وزارة الثقافة والإعلام،

1971، 1 (1،2)، ص: 13-26.

Şair Muhammed b. Yahya Kâbil'in şu dizelerinde bu etkiyi görmek mümkündür:³⁰

سَلَوْتُ وَإِنِّي مُعْرَمٌ يَا أَخَا الْوَدِّ أَلَيْفُ النَّصَابِي لَا أَرَأَى عَلَى عَهْدِي
عَهْدُكَ مِثْلِي فَأَنْتَبَذْتُ مُجَانِبًا وَخَلَفْتَنِي يَا صَاحِ فِي سَكْرَتِي وَحْدِي

"Uzaklaştın, ben ki sevenim, ey dost, meşke yoldaşım, hâlâ sözümdeyim
Seni kendim gibi bildim hep, çekip gittin, beni sarhoş bir başıma yalnız
bıraktın"

Bu dönemde, özellikle tasavvuf şiirinde yaygın bir eğilim olarak görülen, arkadaşlık şiirlerinde kadın figürünün sembolik bir anlam taşıması ve bu figürün dolaylı bir şekilde kullanılmasının arttığı gözlemlenmiştir. Kadın figürü, burada doğrudan bir sevgili olarak değil, manevi bir aşkı simgeleyen bir araç olarak ele alınmıştır. Bu tür bir üslup, şairlerin dilinde derin bir sembolizm yaratmış ve şairler, duygusal ve manevi bağlarını anlatırken kadın imgelerini tercih etmişlerdir.³¹

Bu durumu Molla Ali b. Ni'metullah eş-Şîrâzî, bir arkadaşından aldığı bir mektubu tarif ettiği şu beyitte görmek mümkündür:³²

أَنْتَ تَسْلُبُ الْأَلْبَابَ طَرًّا كَأَنَّهَا رَبِيبَةُ جَدْرِ دَاتُ سَمَطٍ وَخَلْخَالِ
أَنْتَ مِنْ خَلِيلٍ قُرْبُهُ غَايَةُ الْمَنَى وَمَنْظَرُهُ الْأَسْنَى غَدَا جَلَّ أَمَالِي

"Geldi, tüm aklımı aldı,
püskül ve halhal ile süslenen haremde bir kadın gibi
Bir arkadaştan geldi, yakınlığı en büyük arzum,
onun güzel yüzü tüm umutlarım"

خالد نبيل أبو علي، معاني شعر الغزل بين التقليد والتجديد في العصرين المملوكي والعثماني. مجلة
الجامعة الإسلامية للبحوث الإنسانية، 2009، مج:17، عدد:1، ص:1-37.

³⁰ عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ج:12، ص:109.

³¹ İbn Ma'sûm, Sülvetü'l-Ġarîb, thk. Şâkir Hâdi Şükür, Beyrut, 1988, 'Âlemu'l-Kutub, s.109.

³² محمد أمين المحيي، نفحة الريحانة ورشحة طلاء الحانة، تحقيق عبد الفتاح محمد الحلو، دار إحياء
الكتب العربية، القاهرة، 1969، ج:4، ص:230.

Bu bağlamda Şeyh İmaduddîn el-Hanefî el-Şamî'nin, Ebu'l-Ma'âli at-Talavi'ye cevap verdiği bir kasidesi bulunmaktadır. Kasidesinde, şair arkadaşlık ve derin anlayış temalarını dile getirir; güçlü ve sembolik bir şiirsel dil kullanarak, arkadaşlar arasındaki manevi ilişkiyi tasavvufi bir bakış açısıyla yansıtır. Şair, samimi sevgi ve takdir duygularını ifade ederken, maddi sınırları aşarak derin bir manevi boyuta ulaşan arkadaşlık ilişkisini anlatmaktadır.³³

وَقَدْ تَجَلَّتْ لَنَا فِي أَحْسَنِ الصُّورِ	أَهْدَيْتَ لِي غَادَةً جَلَّتْ مَحَاسِنُهَا
أُبَيِّ بِهَا صَارَ مِنْ وَجْدِي عَلَى خَطَرٍ	رُعْبُوبَةً مِنْ بَنَاتِ الْبَدْوِ مَذْخَطَرَتْ
وَعَزَّلْنَا بِلُطْفِ الدَّلِّ وَالْخَفَرِ	حَيْثُ فَأَحْيَيْتُ بِالْأَنْفَاطِ مُمَمَّقَةً
وَعَنْ ضِيَاءٍ وَعَنْ شَمْسٍ وَعَنْ قَمَرٍ	وَأَسْفَرَتْ عَنْ سَنَا بَرْقٍ وَعَنْ شَفَقٍ

"Bana bir nâzik gönderdin, güzelliği fettan, bize en güzel şekliyle göründü
Bedevilerden bir naif, o geldiğinden beri, aklım büyüyünden tehlikeye girdi
Selam verdi güzel söz ile ihya etti, hayâ ve zerafetle bize gazel okudu
Bir yıldızın parıltısını, bir şafak doğurdu, bir aydınlık, bir güneş ve ay gösterdi"

3. Arkadaşlık Üzerine Olumlu Şiirler

3.1 Arkadaşlığın Önemi

İnsanın, hayatta yanında duracak, onunla dertleşecek, sevincini ve üzüntüsünü paylaşacak, ona güvenecek, yokluğunda kendisini savunacak birisine ihtiyacı vardır. Birey için adeta bir hazine teşkil eden arkadaş, bütün bu vasıfları barındırmasının yanı sıra insanların yardımlaşmasında, halkın birleşmesinde ve toplumun güçlenmesinde de önemli bir etken olmuştur.³⁴ Bu anlamı şair **Lisânuddîn el-Hatîb** (ö. 776 /1374) aşağıdaki beyitlerde ifade etmiştir:

إِنَّ الصَّدَاقَةَ لَفُظَةٌ مَذْلُولُهَا فِي	الدَّهْرِ كَالْعَنْقَاءِ بَلْ هُوَ أَغْرِبُ
كَمْ فَضَّةٍ فُضَّتْ وَكَمْ مِنْ ضَيْعَةٍ	ضَاعَتْ وَكَمْ ذَهَبٍ رَأَيْنَا يَذْهَبُ
إِلَّا الصَّدَاقَةَ فَهِيَ نُحْرٌ خَالِدٌ	أَسْمَى وَأَسْنَى مَا جَنَيْتَ وَتَكْسِبُ

³³ شهاب الدين أحمد الخفاجي، ربحانة الألبا وزهرة الحياة والدينيا، تحقيق عبد الفتاح محمد الحلوي،

ط:1، ج:1، القاهرة، 1967، مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركائه، ص.136.

³⁴ es-Sadâkatu ve 's-Sadîk fî 'ş-Şi'ri'l-'Arab'î, Muhammed Abdurrahîm, Dârü'r-Râtîbi'l-Câmi'iyye, Beyrut, 2000, s.11.

“Arkadaşlık bir sözcüktür dünyada anlamı Ankâ gibidir hatta daha da garip”
“Gördük ki nice gümüş parçalanmış, nice mal kaybolmuş ve nice altın gitmiş”
“Sadece arkadaşlık, o tükenmez bir hazinedir, elde ettiğin en yüce ve en yüksek şeydir”³⁵

eş-Şâiru'l-Karavî diye bilinen Reşîd Selîm el-Hûrî (1887-1984) ise arkadaşlığı her şeyin üstünde görür ve arkadaşlarının dönüşünü müjdeleyen sesi güzel bir müzik sesine benzetmiştir:

لا شيء في الدنيا أحبُّ لناظري من منظر الخَلآن والأصحاب
والدُّ موسيقى تُسرُّ مَسَامِعي صوتُ البشير بَعودةِ الأحباب

“Dünyada gözümde daha değerli bir şey yoktur, dost ve arkadaşları görmekten”
“Kulağıma en güzel müzik ise, can dostlarımla dönüşümü müjdeleyen sesidir”³⁶

Ünlü Arap şairi **Mütenebbî** (ö. 354 /965) birçok diyarı gezerken makam ve şan sahibi birçok dost ve arkadaş edinmiştir. Bunların başında Hamdânî Emîri Seyfûddeve (ö. 356/967) gelmektedir. **Mütenebbî**, Seyfûddeve ile olan dostluğunu ve daha sonra o diyarı terk ettiğinde dostluğa olan hasretini aşağıdaki beyitlerle dile getirmektedir:³⁷

إذا ترحلت عن قوم وقد قَدروا أَلَا تُفَارِقُهُم فالراحلون هُم
يَا مَنْ يَعْزَّ عَلَيْنَا أَنْ نُفَارِقَهُمْ وجدائنا كُلُّ شيءٍ بَعْدَكُمْ عَدَمٌ
شَرُّ البلادِ بلادٌ لا صديقَ بها وشَرُّ ما يَكْسِبُ الإنسانُ ما يَصِمُّ

“Şayet kabul gördüyse ayrılışın bir kavimden,
giden sen misin ki? Onlardı seni terk eden”
“Ey ayrılıkları bize zor gelenler, sizden sonra
sahip olacağımız ne varsa hiçtir”
“En kötü memleket dostun olmadığı memleket,
bir insanın en kötü işi ise utanç izi bırakan iştir”³⁸

³⁵ Dîvânü Lisânuddîn İbnu'l-Hatîb, nşr. Muhammed Miftâh, Dârü's-Sekâfe, Ürdün, 1989, s.56.

³⁶ Dîvânü'ş-Şa'iri'l-Karavî Reşîd Selîm el-Hûrî, Darü'l-Mesîre, Ammân, 1978, s.63.

³⁷ İsmail Durmuş, “Mütenebbî”, DİA, İstanbul 2006, C.XXXII, s.195-200.

³⁸ Dîvânü'l-Mütenebbî, Dâru Beyrût, Beyrut, 1983, s.350.

“Bana arkadaşını söyle, senin kim olduğunu söyleyeyim” sözüne, Arap şiirinde Cahiliye devrinden Mu’allakât şairi Tarafe b. Abd’in (ö. 569 m.) şu beyitleri muvafık gelmektedir:

إذا أنت لم تنفع بودك قرينةً ولم تُنكِّ بالبوُسى عَدُوَّكَ فابعد
لعمرك ما الأيامُ إلا مُعارةٌ فما اسطعت من معروفِها فتزود
عن المرء لا تسأل وسأل عن قرينه فكلُّ قرينٍ بالمُقارن يفتدي

“Eğer sen iyiliğinle dosta fayda etmiyorsan, gücünle de düşmana gâlip gelemiyorsan uzak dur”

“And olsun bu günler ancak bir emanettir, iyiliklerinden neyi alabilirsen al onu”

“İnsanı sorma, fakat onun arkadaşını sor, çünkü herkes arkadaşını örnek alır”

Arap literatüründe, kardeşten öte sayılan arkadaş “Annenin doğurmadığı bir kardeş” olarak ifade edilir; “رُبَّ أَخٍ لَمْ تَلِدْهُ أُمَّكَ”³⁹

İmam Şâfiî (ö. 204 /820) bir kasidede arkadaşın sıfatlarından bahsettikten sonra dünyada arkadaşın ne kadar önemli bir husus olduğuna şu beyitleriyle işaret etmiştir:

وَلَا خَيْرَ فِي خَلٍ يَخُونُ خَلِيلَهُ وَيَلْقَاهُ مِنْ بَعْدِ الْمَوَدَّةِ بِالْجِافِ
وَيُنْكِرُ عَيْشاً قَدْ تَقَادَمَ عَهْدُهُ وَيُظْهِرُ سِرّاً كَانَ بِالْأَمْسِ قَدْ خَافِ
سَلَامٌ عَلَى الدُّنْيَا إِذَا لَمْ يَكُنْ بِهَا صَدِيقٌ صَدُوقٌ صَادِقٌ الْوَعْدِ مُنْصِيفِ

“Arkadaşına ihanet edenden, dostluktan sonra uzaklaşan arkadaşından hayır gelmez”

“Aramızdaki hukuku ve eski günleri inkâr eder, gizli olan bir sırrı da açığa çıkarır”

“Selam oku dünyaya eğer içinde, adaletli, sözünde duran bir sadık dost yok ise”⁴⁰

Cahiliye devrinden ünlü şair **en-Nâbiğa’z-Zubyânî** (ö. 605 M) tüm dünyanın varlığı karşılığında bir arkadaşın ayrılığının yerini tutamayacağı düşüncesiyle arkadaşlığın önemini şu beyitlerle dile getirmektedir:

³⁹ el-Meydânî, Mecme’u’l-Emsâl, nşr. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd, C.I, Beyrut, 1955, s. 154.

⁴⁰ Dîvânu’ş-Şâfiî, nşr. Mustafa Mucâhid Behcet, Daru’l-Kalem, Dımaşk, 1999, s.47.

لَا يَهَبُ النَّاسَ مَا يَرَعُونَ مِنْ كَلِّ
وَمَا يَسُوقُونَ مِنْ أَهْلِ وَمِنْ مَالٍ
حَسَبُ الْخَلِيَلِينَ نَأْيُ الْأَرْضِ بَيْنَهُمَا
هَذَا عَلَيْهَا وَهَذَا تَحْتَهَا بِالِي

“İnsanları mal ve güttükleri davar mutlu etmez,
he ne kadar varlıklı ve aileleri olsa bile”

“Yeryüzü iki arkadaşın arasında uzaklık olarak yeter,
biri üstünde diğeri ise yıpranmış altında”⁴¹

Abbasi Döneminde fikir, siyaset ve güzel dünya görüşü ile ün kazanan ve şiirlerinde kolay bir üslup kullanan şair **Ebü'l-Hasan Ali b. El-Cehm** b. Bedr (ö. 249/863), arkadaşı kardeşten öte sayarak bir kral mevkiinde dahi olsa arkadaş için boyun eğeceğini aşağıdaki beyitlerle ifade etmiştir:

وَأَحْمَلُ لِلصِّدِّيقِ عَلَى الشَّقِيقِ
فَإِنَّكَ وَاجِدِي عَبْدَ الصِّدِّيقِ
وَأَجْمَعُ بَيْنَ مَالِي وَالْحُقُوقِ
أَمِيلُ مَعَ الصِّدِّيقِ عَلَى ابْنِ أُمِّي
وَإِنِ الْقَيْدَ نِي مَلِكاً مُطَاعاً
أَفَرِّقُ بَيْنَ مَعْرُوفِي وَمَنِّي

“Annemin oğlunun karşısında arkadaşımın yanayım,
öz kardeşin karşısında da arkadaşın yanayım”

“Beni itaat edilen bir kral olarak görsen bile,
arkadaşının yanında onun kölesi olarak görürsün”

“İyiliğimi ve minnetimi ayrı tutarım, paramı ve
haklarımı ise bir arada tutarım”⁴²

Arkadaşın ne kadar önemli olduğunu, insanın hayatında ve hatta ölümünden sonra bile arkadaşına sahip çıkabildiğini, ancak birçok dost ve arkadaş arasında sadece bazıları sadakatli ve güvenilir çıktığını **İmam Şâfi'nin** beyitlerinde ifade edilmiştir:

وَكُلُّ غَضِيضِ الطَّرْفِ عَنْ عَثْرَاتِي
وَيَحْفَظُنِي حَيًّا وَبَعْدَ مَمَاتِي
لِقَاسَمَتِهِ مَالِي مِنَ الْحَسَنَاتِ
أَجِبُّ مِنَ الْإِخْوَانِ كُلِّ مُوَاتِي
يُؤَافِقُنِي فِي كُلِّ أَمْرٍ أُرِيدُهُ
فَمَنْ لِي بِهَذَا؟ لِيْتَنِي أَصْبَتُهُ

⁴¹ Dîvânu'n-Nâbigatu'z-Zubyânî, nşr. Abbâs Abdussettâr, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, 1996.

⁴² Dîvânu Ali İbnu'l-Cehm, nşr. Halîl Murâd, Vezâretu'l-Me'ârif, Riyad, 1959, s. 43.

“Dostlardan tüm uyumlu olanları severim, kusurlarımı görmezden gelen tüm kardeşlerimi”

“O dost ki istediğim konuda bana katılır, hayatımda ve öldükten sonra da bana sahip çıkar

“Kim bu dostu bulabilir benim için, keşke bulsaydım, hasenatlarımı paylaştırdım onunla”⁴³

Bu konuda hayatında dostluğun oluşturduğu önemi ve teselli kaynağını arayan şair **Mahmud Sami el-Bârûdî** (ö. 1322 / 1904) şu beyitleri nazmetmiştir:

أَقْطَعُ اللَّيْلَ بَيْنَ حَزْنٍ وَ دَمْعٍ وَسُهَادٍ، وَالنَّاسَ عَنِّي نِيَامٌ
لَا صَدِيقٌ يَرْتِي لِمَا بَتُّ الْقَاءَ وَلَا مَسْعُدٌ - فَأَيْنَ الْكِرَامُ؟
رَقٌّ طَبَعُ النَّسِيمِ رَفَقًا بِحَالِي وَبَكَى - رَحْمَةً - عَلَيَّ الْأَحْمَامُ

“Geceyi hüüzün, gözyaşı ve uykusuzluklar içinde geçirirken insanlar halimden habersiz uyumaktalar”

“Ne çektiğimi paylaşacak bir arkadaşı,
ne de mutlu edecek kimse, mert insanlar nerede!”

“Bana meltem rüzgârı bile acıdı, halime
merhamet olarak güvercin bile ağladı”⁴⁴

Başka bir şair ise, insanın dostlarıyla var olduğuna vurgu yaparak, onlarla olan bağının bilek gücü mahiyetinde olduğunu ifade etmiş ve dostu kardeşi olmayan bir kimseyi eli kesik bir kola benzetmiştir.

وَمَا الْمَرْءُ إِلَّا بِإِخْوَانِهِ كَمَا يُقْبِضُ الْكَفَّ بِالْمَعْصَمِ
وَلَا خَيْرَ فِي الْكَفِّ مَقْطُوعَةً وَلَا خَيْرَ فِي السَّاعِدِ الْأَجْدَمِ

“İnsan ancak dostlarıyla var olur,
pençenin bilek gücüyle tutulduğu gibi”

“Ne kesik bir elde hayır vardır,
ne de eli kesilen bir kolda hayır vardır”

Şair **Mütenebbî**, arkadaşın olmadığı diyarın en kötü diyar olduğunu ifade ettikten sonra, dostun olmadığı yerde düşmana mecbur

⁴³ Dîvânu’s-Şâfiî, Daru’l-Kalem, Dımaşk, 1999, s.34.

⁴⁴ Dîvânu’l-Bârûdî, nşr. Ali’l-Cârim, Daru’l-’Avde, Beyrut, 67.

kalınmanın da adeta dünyanın en büyük talihsizliği olarak nitelendirmiştir:

أَذُمُّ إِلَى هَذَا الزَّمَانِ أَهْيَلُهُ فَأَعْلَمُهُمْ قَدَمٌ وَأَحَزَ مُهْمٌ وَعَدُوٌّ
وَأَكْرَمُهُمْ كَلْبٌ وَأَبْصَرُهُمْ عَمٌّ وَأَسَهَدُهُمْ قَهْدٌ وَأَشَجَعُهُمْ قِرْدٌ
وَمِنْ نَكْدِ الدُّنْيَا عَلَى الْحُرِّ أَنْ يَرَى عَدُوًّا لَهُ مَا مِنْ صَدَاقَتِهِ بُدُّ

*“Bugünün insanlarını kınıyorum,
en bilginleri ahmak en sağlamları alçak”
“En cömertleri köpek, en basiretlileri kör,
en uyanıkları kaplan, en cesurları maymun”
“Bir insanın düşmanla arkadaşlık etmenin dışında
çare bulamaması ona en büyük talihsizliktir”⁴⁵*

Şair Safiyyüddîn Abdülazîz b. Serâyâ el-Hillî (ö. 749/1348) arkadaşlık seçiminde cimriliğin küçümsenmemesini ve uzak durulması gerektiğini şu beyitlerde vurgulamıştır:

لَا تُصَاحِبِ مِنَ الْأَنْيَامِ أُنَيْمًا، رَبِّمَا أَفْسَدَ الطَّبَاعِ اللَّذِيمُ
فَالِهَوَاءِ الْبَسِيطُ فِي جَمْرَةِ الْقَيْمِ ظِ سَمُومٌ، وَفِي الرَّبِيعِ نَسِيمٌ

“İnsanlardan cimri ile arkadaş olma, belki cimri en kötü huylu olan cimridir”

“Hafif bir rüzgar yazın sıcağında sam yelidir, baharda ise meltemdir”

el-Hamâse adlı eseriyle bilinen şair Ebû Temmâm (ö. 231/846) bir arkadaşının vefatı üzerine⁴⁶ hüznün dolu aşağıdaki beyitleri nazmetmiştir:

مَضَى صَاحِبِي وَاسْتَخَلَفَ الْبَيْتُ وَالْأَسَى فَلَئِي مِنْ ذَا وَهَذَا ذَاكَ صَاحِبُ
عَجِبْتُ لَصَبْرِي بَعْدَهُ وَهُوَ مَيِّتٌ وَكُنْتُ امْرَأً أَبْكِي دَمًا وَهُوَ غَائِبٌ
عَلَى أَنَّهَا الْأَيَّامُ قَدْ صِرْنَ كُلُّهَا عَجَائِبٌ حَتَّى لَيْسَ فِيهَا عَجَائِبٌ!

“Arkadaşım gitti ve yerine Musibet ve Hüzün bıraktı, bundan payımı aldım, diğeri de arkadaş”

⁴⁵ Dîvânu'l-Mutenebbî, Beyrut, 1983, s. 567.

⁴⁶ Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, C.III, s. 200.

“O öldüğünde kendi sabrına şaşırdım, oysa benden sadece uzaklaşmasıyla kan ağlıyordum”

“İşte böyle artık günlerin hepsi, acayip oldu ta ki içinde acayip kalmadı”

Abbasi Halife el-Me'mûn (ö. 218/833) arkadaşı Abdullah b. Tâhir'e söylediği beyitler aralarındaki hoşnutluk ve sevgiyi yansıtmıştır:

أَخِي أَنْتَ وَمَوْلَايَ وَمَنْ أَشْكُرُ نِعْمَاهُ
وَمَا أَحَبُّتَ مِنْ أَمْرٍ فَإِنِّي الدَّهْرَ أَهْوَاهُ
لَكَ اللَّهُ عَلَى ذَاكَ لَكَ اللَّهُ لَكَ اللَّهُ

“Sen kardeşimsin ve efendimsin, iyiliklerine teşekkür ettiğim kişisin”

“Sen bir şey seversen, ben ömür boyu severim”

“Helal olsun sana bunun için, helal olsun helal olsun”

3.2 Arkadaş Seçimi

Arkadaşlık, insanlık ilişkilerin en önemli unsurlardan biri olduğu sebebiyle arkadaş seçimi Arap dili literatüründe büyük ehemmiyete nail olmuştur. Arkadaşlık seçiminde hayal kırıklığına uğramamak ve arkadaşlıkta aradığını bulmak için Arap şairlerinin her biri kendi üslubu ve bakış açısına göre arkadaşlık seçimi için soy, cömertlik, ahlak gibi bazı kıstas ve düşünceler belirtmiştir.⁴⁷

Arkadaş seçiminde birçok kriterden bahsedilirken Iraklı şair Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî (ö. 1936) dostların ve hemhal olduğun insanların zeki olanları, arkadaşların ise ahlaklı olanları seçilmesi gerektiğini öne sürmüştür:

أَبْلُ الرِّجَالِ بِكُلِّ أَرْضٍ أَوْلَا ثُمَّ انْتَخِبْ مِنْهُمْ عَلَى اسْتِحْقَاقِ
عَاشِرٌ أَنَسًا بِالدُّكَّاءِ تَمَيَّرُوا وَاخْتَرْ صَدِيقَكَ مِنْ دَوِي الْأَخْلَاقِ

“İnsanları önce her yerde tecrübe et,
sonra hak ettiklerine göre seç onları”

“Zeka ile bilinen insanlarla oturup kalk,
ve arkadaşını, ahlaklı olanlardan seç”

⁴⁷ Muhammed İbrahim Ebû Sine, Zilâlun Muzî'e, ed-Dâru's-Sakâfiyyetu li'n-Neşr, Kahire, 2008, s.119.

Bolluk zamanın herkesin dost göründüğünü, dar zamanlarda gerçek arkadaşın ortaya çıktığını, arkadaş seçiminde bu konuya dikkat edilmesine dair öğüt İbnu'l-Keyzânî'nin (ö. 562/1196) şiirinde görülmektedir:

تَخَيَّرَ لِنَفْسِكَ مَنْ تَصَطَّفِيهِ وَلَا تُدْنِينَ إِلَيْكَ اللَّئَامَا
فَلَيْسَ الصَّدِيقُ صَدِيقَ الرَّخَاءِ وَلَكِنْ إِذَا قَعَدَ الدَّهْرُ قَامَا

“Kendin için arkadaşını iyi seç, cimrileri kendine yaklaştırma”

“Bolluk zamanındaki dost dost değil, bütün dünyanın aksine seninle olan gerçek arkadaşır”⁴⁸

Ebu'l-Feth el-Bustî ise arkadaş seçimi konusunda onur ve soyu öne çıkarırken insanları bitkilere benzeterek konuya farklı açıdan bakmayı tercih etmiştir:

إِذَا اصْطَفَيْتَ امْرَأً فَلْيَكُنْ شَرِيفَ التِّجَارِ زَكِيَّ الحَسَبِ
فَتَدُلَّ الرِّجَالِ كَتَدُلُّ النَّبَاتِ فَلَا لِلثَّمَارِ وَلَا لِلحَطَبِ

“Eğer birini dost ediniyorsen, asil olsun soylu olsun”

“Adamın adisi bitkinin adisi gibidir, ne meyveye ne oduna”

Mahmûd Sâmi el-Bârûdî'ye göre arkadaşın soyu yerine güzel huyu onun seçilmesinde rol oynaması gerektiğini, bu gibi arkadaşlar uzaktan ve yakından her türlü arkadaşını kolladığını aşağıdaki beyitlerde ifade etmiştir:

لَيْسَ الصَّدِيقُ الَّذِي تَعْلُو مَنَابِيهُ بَلِ الصَّدِيقُ الَّذِي تَزْكُو شِمَائِلُهُ
إِنْ رَابَكَ الدَّهْرُ لَمْ تَفْشَلْ عَزَائِمُهُ أَوْ نَابَكَ الِهْمُ لَمْ تَقْتُرْ وَسَائِلُهُ
يَزْعَاكَ فِي حَالَتِي بُعْدٍ وَمَقْرَبَةٍ وَلَا تَعْبَكَ مِنْ خَيْرِ فَوَاضِلُهُ

“Arkadaş, soyu yüksek olan kişi değildir, arkadaş huyu güzel olandır kişidir”

“Başına bir şey gelirse desteksiz kalmaz, dertli olursan çaresiz durmaz”

“uzak da yakın da olsa seni kollar, onun hayırları ise seni eksik bırakmaz”⁴⁹

⁴⁸ İbnu'l-Keyzânî Hayâtuhu ve Dîvânuhu, Ali Sâfi Huseyn, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, s.96.

⁴⁹ Dîvânü'l-Bârûdî, nşr. Ali'l-Cârim, Daru'l-'Avde, Beyrut, 44.

Arkadaş seçimi çoğu zaman denemeler neticesinde ve hayat tecrübelerinden sonra yapıldığına dair aşağıdaki beyitlerde ifade edilmiştir:

كَمْ مِنْ صَدِيقٍ بِاللِّسَانِ وَجِينِمَا تَحْتَاجُهُ قَدْ لَا يَقُومُ بِوَأَجِبِ
جَرَّبْتُ صَدِيقَكَ إِنْ تَحْتَاجُهُ إِنَّ الصَّدِيقَ يَكُونُ بَعْدَ التَّجَارِبِ

“Nice arkadaş vardır sadece dil ile,
ona ihtiyacın olduğunda gereğini yapmaz”
“Arkadaşını ihtiyaç zamanında dene,
ancak denemeden sonra arkadaş olur”

Ne var ki bazı insanlar ömrü boyunca gerçek dostunu seçemeyebilir, Abbâsiler Döneminde müstensihlik yapan İbn Tayfûr olarak da bilinen şair İbn Ebî Tâhir (ö. 280/893), bu durumda olan bir arkadaşına hitaben yıllar geçmiş ve hala dostu düşmanı kimdir bilememiş, yürüdüğü hayatta çevresindeki insanlara su ve serap benzetmesi yapmıştır:⁵⁰

بَلَغْتَ مِنَ السَّنِينَ مَدَى طَوِيلًا وَلَمْ تَعْرِفْ عَدُوَّكَ مِنْ صَدِيقِكَ
فَسِرْتُ عَلَى الْغُرُورِ وَلَسْتُ تَدْرِي شَرَابٌ أَمْ سَرَابٌ فِي طَرِيقِكَ

“Uzun yıllar yaşadın fakat dostunu düşmanından ayıramadın”
“Aldatıcı şeyler üzerine yürüdün, yolundaki su mu serap mı bilemedin”

Muhammed b. İshak el-Vâsıtî arkadaşları demir paraya benzeterek seçiminde asil ve sahteliğine dikkat edilmesini gerektiğini şu beyitlerle ifade etmiştir:

اصْحَبْ خِيَارَ النَّاسِ أَيْنَ لَقِيْتَهُمْ خَيْرُ الصَّحَابَةِ مَنْ يَكُونُ ظَرِيفًا
وَالنَّاسُ مِثْلُ دَرَاهِمٍ مِيزَتْهَا فَرَأَيْتَ فِيهَا فِضَّةً وَزِيُوفًا

“İnsanlardan nerden görsem en hayırlısıyla arkadaşlık ederim,
arkadaşların en hayırlısı zarif olanıdır”
“İnsanlar demir paralar gibi gördüm ve ayırdım,
kimi gümüş kimi ise sahtedir”

⁵⁰ Sabri Hizmetli, “İbn Ebû Tâhir”, DİA, İstanbul 1999, C.XIX, s. 445.

Abbâsî Halifesi el-Mehdî döneminde yaşayan ve “Zühdiyyât” şiirleriyle bilinen şair Ebu'l-Atâhiye (ö.213/826) dostların gerçek zamanlarda ortaya çıktığını, riyakar dostlardan hayır gelmediğini, hiçbir şeyin de iyi dostun yerini tutmadığını şu beyitlerde ifade etmiştir:

ألا إئما الإخوان عند الحقائق ولا خير في ود الصديق المماذيق
لعمرك ما شيء من العيش كله أقر لعيني من صديق موافق
وكل صديق ليس في الله وده فإني به، في وده، غير واثق

*“Dostlar ancak gerçek zamanlarda ortaya çıkarlar,
ikiyüzlü arkadaştan hayır gelmez”*

*“And olsun hayatta hiçbir şey gözümde
muvafık bir arkadaştan daha güzel değildir”*

*“Muhabbeti Allah için olmayan her arkadaşın,
samimiyetine güvenim yoktur”⁵¹*

İranlı âlim, şair ve filozof ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Ömer el-Hayyâm (ö. 526/1132) akıllı arkadaşları önerir, dertlerine katlanmayı ve cahillerden uzak durmayı zehir ile ilaç benzetmesi yaparak dile getirmiştir:

عاشِرُ مِنَ النَّاسِ كِبَارَ الْعُقُولِ وَجَانِبِ الْجَهَالِ أَهْلَ الْفُضُولِ
وَأَشْرَبُ تَوَسُّعِ السُّمِّ مِنْ عَاقِلٍ وَاسْكُبْ عَلَى الْأَرْضِ دَوَاءَ الْجَهْلِ

*“İnsanlardan akıllı olanlarla dostluk et,
cahil ve fuzuli insanlardan uzak dur”*

*“Zehir’in özü olsa bile akıldan kişiden iç,
cahilden ise deva olsa bile onu yere dök”*

3.3 Arkadaşta Olması Gereken Sıfatlar

Arap şiirinde arkadaş için sırt, kanat, kol, göz kulak, sırdaş, kardeş, düşman, tabip gibi birçok vasıf ve benzetme kullanılmıştır. Bunlardan kimisi cesareti kimisi cömertliği kimisi vefayı kimisi de boşboğazlığı ifade etmek için kullanılmıştır. Şair Beşame b. Amru el-Gadîr (ö. 608 M), gerçek arkadaşı fedakâr ve dostunu toplamak uğruna

⁵¹ Dîvânu Ebi'l-Atâhiye, Dâru Sâdır, Beyrut, 1993, s. 67.

kendisini harap eden cefakâr şeklinde tasvir ederek ne tür bir arkadaş edinilmesi gerektiğine şu beyitlerle ifade etmiştir:

إِنَّ أَخَاكَ الصِّدْقَ مَنْ كَانَ مَعَكَ وَمَنْ يَضُرُّ نَفْسَهُ لِيَنْفَعَكَ
وَمَنْ إِذَا رَيْبُ زَمَانٍ صَدَّعَكَ شَتَّتَ فِيهِ شَمْلَهُ لِيَجْمَعَكَ

“Gerçek kardeş seninle olandır,
senin menfaatin için kendisine kıyandır”
“O ki, başına bir musibet geldiğinde,
seni toplamak için kendisini parçalayandır.”

Başka bir şair hakiki manada arkadaşlık olgusunun, fikri birlik ve arkadaşının sözünden çıkmamak olduğunu şu dizeleriyle aktarmıştır:

وَإِذَا صَاحِبْتَ فَاصْحَبْ مَا جَدَّ ذَا عَفَافٍ وَحِيَاءٍ وَكَرَمٍ
قَوْلُهُ لِلشَّيْءِ لَا إِنْ قُلْتَ لَا وَإِذَا قُلْتَ نَعَمْ قَالِ نَعَمْ

“Eğer ediniyorsen soylu bir arkadaş edin, iffetli, hayâlî ve cömert”
“Senin hayır dediğine hayır, evet dediğine de evet diyen birisi”

Mu'allakât şairi Tarafe b. Abd' (ö. 569 M), aslında insanların hepsinin dost ve düşman olmak üzere iki sınıftan ibaret olduğunu şu beyitlerle dile getirmektedir:

تَعَارَفَتْ أَرْوَاحُ الرِّجَالِ إِذَا التَّقَوَّا فَمِنْهُمْ عَدُوٌّ يُتَّقَى وَخَالِلٌ
كَذَلِكَ هِيَ أُمُورُ النَّاسِ فَمِنْهُمْ خَفِيفٌ إِذَا صَاحِبْتَهُ وَثَقِيلٌ

“İnsanların ruhları buluşunca tanışır,
onlardan kimi korkulacak düşman kimi de dost”
“Aynı şekilde halk arasında arkadaş edindiğin zaman,
kimi hafif kimisi de ağır”⁵²

Arap literatüründe dostluk silaha benzetilmiş, kimi ok gibi fırlatınca bir daha geri gelmeyen, kimi mızrak gibi uzaktan kullanılan, kimi de kılıç gibi elden bırakılmaması gereken şekilde tarif edilmiştir.

⁵² Dîvânü Tarafete İbnu'l-Abd, Şrh. El-'Alemlü's-Şementerî, nşr. Durriyye el-Hatîb, Beyrut. s. 132.

Abbasi halife el-Me'mûn'e (ö. 218 /833) göre dostlar 3 çeşittir; Biri hastalık gibi hiç ihtiyacın olmayan, biri ilaç gibi bazen ihtiyaç duyduğun, biri de gıda gibi her gün ihtiyaç duyduğun.⁵³

Fesahatiyle bilinen şair Ebû Temmâm (ö. 231/846) ise hangi ne tür arkadaş edinmek konusunda şu beyitleri kaydetmiştir:

مَنْ لِي بِإِنْسَانٍ إِذَا خَاصَمْتُهُ وَجَهَلْتُ كَانِ الْجَلْمُ رَدَّ جَوَابِهِ
وَإِذَا صَبَوْتُ إِلَى الْمُدَامِ شَرِبْتُ مِنْ أَخْلَاقِهِ، وَسَكَرْتُ مِنْ آدَابِهِ
وَتَرَاهُ يُصْغِي لِلْحَدِيثِ بِسَمْعِهِ وَبِقَلْبِهِ، وَلَعَلَّهُ أَدْرَى بِهِ!

*“Tartıştığım zaman ve bilgisizce davrandığım zaman
hoşgörülle karşılık veren insanı nereden bulayım”*

*“Şaraba meylettığım zaman da onun ahlakından içip
onun edebiyi sarhoş olurum”*

*“Bakıyorsun ki konuşmaya gönülden kulak verir,
hâlbuki belki de konuyu daha iyi bilmektedir”*

Şair Kusayyir Azze (ö. 723 M), dostluğun, iyi günde kötü günde acıyı ve sevinci paylaşmak olduğunu aşağıdaki beyitleriyle dile getirirken aynı zamanda böyle bir dostun yokluğundan yakınmaktadır:

خَيْرُ إِخْوَانِكَ الْمُشَارِكُ فِي الْمُرِّ وَأَيُّنَ الشَّرِيكُ فِي الْمَرِّ أَيْنَا
الَّذِي إِنْ حَضَرَتْ زَائِكَ فِي الْحَيِّ وَإِنْ غَبَّتْ كَانَ أَدْنَى وَعَيْنَا

*“Kardeşlerinin en hayırlısı seninle acıyı paylaştır,
ah nerede o acıyı paylaşan, nerede!”*

*“O dost ki, senin varlığında sana güzellik katar,
yokluğunda ise senin için göz ve kulak olur”⁵⁴*

İbni Atâ bir gün birisinin şöyle dediğini duyar: “Ben 30 yıldan beridir bir arkadaş arıyorum fakat bulamadım”. O da kendisine şu karşılığı verir: “Belki de hep kendisinden bir şey alabileceğin bir dost aradın, oysa kendisine bir şey vereceğin bir dost arasaydın bulurdun”.⁵⁵

⁵³ El-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-Umem, Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, C.XIX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, s.60.

⁵⁴ Dîvânu Kuseyyir Azze, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1971, s. 403.

⁵⁵ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, es-Sadâketu ve's-Sadîk, Daru'l-Fikir, Dımaşk, 1998, s68.

Şiir kabiliyeti ile bilinen el-Buhturî (ö. 284/897), arkadaşlık konusunda en çok sevgiyi öne çıkarmış ve arkadaşı adeta onun ruh ikizini olduğunu ifade etmiştir:

قَدْ تَخَلَّاتِ مَسْنَكَ الرُّوحِ مَيِّ وَيَذَا سَمِّيَ الْخَلِيلُ خَلِيلًا
وَإِذَا مَا نَطَّقْتَ كُنْتُ صَاحِبًا وَإِذَا مَا سَكَتَ كُنْتُ عَلَيْهِ

*“Sen benim ruhuma bir yol açıp girdin,
onun için de Ruhdaş denildi sana”*

*“Sen konuştuğun zaman sağlıklı olurum,
sen sustuğun zaman ise hasta olurum”⁵⁶*

4. Arkadaşlık Üzerine Olumsuz Şiirler

4.1 Arkadaşlıkta Seçicilik

Şair el-Mehdî b. Sâbik’e göre insan elinden geldiği kadar çok dost edinmeli, onlar insana her türlü destek olurlar “Bin dost olsun bir düşman olmasın” sözü şu beyitlerinde yer almıştır:⁵⁷

فَكَثُرَ مِنَ الْإِخْوَانِ مَا سَنَطَعْتَ إِيَّاهُمْ بُطُونٌ إِذَا اسْتَنْجَدْتَهُمْ وَظُهُورُ
وَلَيْسَ كَثِيرًا أَلْفٌ خَلٍ وَصَاحِبٍ وَإِنَّ عَدُوًّا وَاجِدًا لَكَثِيرُ

*“Yapabildiğinçe çok dost edin, onlara bel bağlarsın,
çağırıldığında destek olurlar”*

*“Bin dost ve arkadaş olsa çok değildir,
oysa bir düşman bile çok sayılır”*

Ancak hicivleriyle tanınan, sert huylu, çile dolu hayatıyla bilinen şair İbnu’r-Rûmî (ö. 283/896) ise bunun zıttı olarak düşünmüş ve arkadaşlıkta çokluğu yiyeceklere benzeterek şu beyitleri nazmetmiştir:

عَدُوُّكَ مِنْ صَدِيقِكَ مُسْتَفَادٌ فَلَا تَسْتَكْثِرَنَّ مِنَ الصَّاحِبِ
فَإِنَّ الدَّاءَ أَكْثَرَ مَا تَرَاهُ يَحُولُ مِنَ الطَّعَامِ أَوْ الشَّرَابِ
فَدَعُ عَنْكَ الْكَثِيرَ فَكَمْ كَثِيرٍ يُعَافُ وَكَمْ قَلِيلٍ مُسْتَطَابِ
وَمَا اللَّجَجُ الْمِلَاحُ بِمُرَوِيَاتٍ وَتَلْقَى الرَّيِّ فِي النَّطْفِ الْعِدَابِ

⁵⁶ Dîvânu’l-Buhturî, nşr. Hasan Kâmil es-Sayrafî, Daru’l-Ma’ârif, Mısır, C.II, 133.

⁵⁷ Mecme’u’l-Hikemi ve’l-Emsâli fi’ş-Ş’iri’l-‘Arabî, Ahmed Kabeş, Dâru’r-Reşid, Dımaşk, 1985, s.17.

“Düşmanın arkadaşından faydalanır, öyleyse çok arkadaş edinme”

“Hastalığın en çok yiyecek içecekten geldiğini görürsün”

“Çokluğu bırak, nice çokluk terk edilir, nice az ise hoş karşılanır”

“Koskoca tuzlu denizler susuzluğunu gidermez,
oysa tatlı damlacıklara kanarsın”

Farklı şairlere mensup edilen ve es-Safedî “el-Vâfi bi'l-Vefeyât” adlı eserinde **Osman b. Amru b. Nâsır** isimli şaire nispet ettiği aşağıdaki beyitlerde cimri, ikiyüzlü, dar zamanlarda az olan arkadaş mahiyetinden bahsedilmiştir:

ولا خَيْرَ فِي وِدِّ امْرٍ مُتَلَوِّنِ اِذَا الرِّيحُ مَالَتْ، مَالِ حَيْثُ تَمِيلُ
جَوَادُ إِذَا اسْتَعْنَيْتَ عَنْ أَخْذِ مَالِهِ وَعِنْدَ احْتِمَالِ الْفَقْرِ غَنَّاكَ بِخَيْلِ
وَمَا أَكْثَرَ الْأَصْحَابِ جِئْنَ تَعُدُّهُمْ وَلَكِنَّهُمْ فِي النَّائِبَاتِ قَلِيلُ

“İkiyüzlü bir insandan hayır gelmez,
rüzgâr nereye eserse o da oraya eser”

“Parasını almadığın zaman cömerttir,
fakirliğe düştüğün zaman onu cimri bulursun”

“Saydığın zaman ne kadar da çok arkadaş var,
ancak dar zamanlarda onları az görürsün”

Bu görüşü destekleyen şair **Ebu'l-Fetih el-Bustî** arkadaşlıkta seçici olup iyi huylu arkadaşın bin kişiye bedel olduğunu aşağıdaki beyitlerde ifade etmektedir:

نصحتك لا تصحبُ سوى كلِّ فاضلٍ خَلِيقِ السَّجَايَا بِالْتَعَفُّفِ وَالظَّرْفِ
وَلَا تَعْتَمِدْ غَيْرَ الْكِرَامِ فَوَاجِدُ مَنْ النَّاسِ إِنْ حَصَلَتْ خَيْرٌ مِنَ الْأَلْفِ
وَأَشْفِقْ عَلَى هَذَا الزَّمَانِ وَمُرِّهِ فَإِنَّ زَمَانَ الْمَرِّ أَضَلُّ مِنْ خَلْفِ⁵⁸

“Sana nasihatimdir sadece erdemli insanlarla arkadaşlık et,
iffette ve emanette güzel huylular”

“Sadece mert insanlara itimadın olsun,
insanlardan kazandığın bir kişi bin kişiye bedeldir”

“Bu zamana ve acılarına katlanın, insanın zamanı
balta ağzından daha keskindir”⁵⁹

⁵⁸ Half “خلف” kelimesi balta ağzı anlamına gelmektedir. Bkz. Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsü'l-Muhîr, Mu'essesetu'r-Risâle, Beyrut, 2005.

İmam Şâfiî ise bu konuda arkadaşı düşmanla olan ilişkisi ile tanımlamaya davet etmiş, ona göre o kişi insanın ya dostu ya da düşmanı olacak şeklinde şiirin içinde başka bir beyit şiirin alıntısıyla açıklık getirmiştir:

صَدِيقُكَ مَنْ يُعَادِي مَنْ تُعَادِي بِطُولِ الدَّهْرِ مَا سَجَعَ الحِمَامُ
فإنَّ صَافِي صَدِيقُكَ مَنْ تُعَادِي وَيَفْرَحُ حِينَ تُرْشِقُكَ السِّهَامُ
فَذَلِكَ هُوَ العَدُوُّ بِغَيْرِ شَاكٍ تَجَنَّبَهُ فَصَحْبُهُ حَرَامٌ
فإنَّ تَأَقَّدَ سَمِعْنَا بِرَيْتَ شِعْرٍ شَبِيهِ الدُّرِّ زَيْنُهُ النِّظَامُ
إذا وَافَى صَدِيقُكَ مَنْ تُعَادِي فَتَقَدَّ عَادَاكَ وَانْفَصَلَ الكَلَامُ

*“Asıl arkadaşın senin düşmanına düşmanlık edendir,
tüm zamanlar ve tüm savaşlarda”*

*“Eğer arkadaşın düşmanınla dostluk kurarsa;
ve sana oklar saplandığında sevinirse”*

*“İşte o şüphesiz düşmandır, ondan uzak dur,
ona arkadaşlık etmek haramdır”*

*“Biz bir beyit şiir duyduk ki, şiirin süslediği inci gibidir”
“Arkadaşın düşmanınla dostluk kurarsa,
seninle düşmanlık etmiş konu bitmiştir ”⁶⁰*

Hikmetli sözlere sıkça yer veren Abbasi döneminden Sâlih b. Abdilkuddûs el-Basrî (ö. 167/783) arkadaş seçimi hakkında aşağıdaki beyitleri kaydetmiştir:

وَاحْذَرِ مَوَاخَاةَ الدَّنِيءِ لِأَنَّهُ يُعَدِي كَمَا يُعَدِي الصَّحِيحَ الأَجْرِبُ
وَاخْتَرِ صَدِيقَكَ وَاصْطَفِيهِ تَفَاخَرًا إِنَّ القَرِينَ إِلَى المَقَارِنِ يُنْسَبُ
وَاحْرَصْ عَلَى حِفْظِ القُلُوبِ مِنَ الأَدَى فَرُجُوْعُهَا بَعْدَ التَّنَافُرِ يَصْعَبُ

*“Alçaklarla dostluk etmekten sakın çünkü,
bulaşıcıdırlar uyuzun sağlıklı kişiye bulaştırdığı gibi”*

*“Arkadaşını seç ve gurur duyarak beğen,
çünkü bir insan arkadaşıyla anılır”*

*“kalplerin kırılmasından da sakın,
uzaklaştıktan sonra bir araya gelmesi güçtür”*

⁵⁹ Dîvânu Ebi'l-Feth el-Bustî, Mecmeü'l-lugati'l-Arabiyye, Dımaşk, 1989, 232.

⁶⁰ Dîvânu 'ş-Şâfiî, Daru'l-Kalem, Dımaşk, 1999, s.126.

Tarihçi ve edip **Usâme b. Munkız** (ö. 584/1188) arkadaş seçiminde çok seçici davranılması gerektiğini dile getirmiş, insanları hayırlı ve hayırsız ağaçlara benzetmiştir:

عِشْ وَاجِدًا أَوْ قَالْتُمْسُ لَكَ صَاحِبًا فِي مُحْتَدَى وَرَعٍ وَطَيْبِ نِجَارِ
وَاحِدَرٌ مُصَاحِبَةٌ السَّوِيهِ فَشَرُّ مَا جَلَبَ النَّدَامَةَ صُحْبَةُ الْأَثَرَارِ
وَالنَّاسُ كَالْأَشْجَارِ هَذَا يُجَانِي مِنْهَا الثَّمَارُ وَذِي وَقُودِ النَّارِ

“Ya yalnız yaşa ya da bir arkadaş edin ki, çok zeki ve güzel huylu olsun”
“Aptal ile arkadaşlık etmekten sakın, kötülerle arkadaşlık pişmanlık getirmiştir”
“İnsanlar ağaçlar gibidir, kiminden meyve alınır, kimi ise ateşe odun”

4.2 Arkadaşlıkta Karamsar Bakış Açısı

Arap şiirinde arkadaşlık konusunda bir takım şairler soy, kahramanlık ve cömertlik gibi sıfatlarla yaklaşırken bir kısmı da hayatın öğrettiği acı derslerden uyanıklık, dikkat, seçicilik ve olumsuz bakışı dile getirmiştir.

Arkadaşlarından beklediğini alamadığı konusunda şiirler nazmeden **Mütenebbî**, aşağıdaki beyitlerde bazen düşmanın dosttan daha iyi olduğunu ifade etmektedir:

وَلَقَدْ رَأَيْتَ الْحَايِثَاتِ فَلَا أَرَى يَقَقًا يُمِيتُ وَلَا سَوَادًا يَعْصِمُ
وَالنَّاسُ قَدْ نَبَذُوا الْحِفَاطَ فَمُطَلِّقٌ يَنْسَى الَّذِي يُولَى وَعَافٍ يَنْدَمُ
وَمِنَ الْعَدَاوَةِ مَا يَنْأَلُكَ نَفْعُهُ وَمِنَ الصَّدَاقَةِ مَا يَضُرُّ وَيُؤْلِمُ

“Dünya musibetlerini gördüm, ne yaşlılığın insanı öldürdüğünü
ne de gençliğin ölümden koruduğunu gördüm”⁶¹
“İnsanlar hukuku bıraktılar, serbest bırakılan kişi
iyilik sahibini unuttur, affeden de pişman olur”
“Bazı düşmanlıklarda fayda vardır,
bazı arkadaşlıklar da acı ve zarar vermektedir”

Abbasî vezir ve şair **Muhammed b. Ali b. Mukle** (ö. 328/939) bir arkadaşına derin sitem etmiş, düşmanın bile merhamet gösterebilirken

⁶¹ Şair burada (يَقَقٌ) ak, beyaz ve (سواد) siyah anlamına gelen kelimeleri saç renkleri üzerinden yaşlılık ve gençliği ifade etmiştir.

dostunun onu neden hiç sormadığını hayretle aşağıdaki beyitlerde dile getirmiştir:

تَرَى حُرْمَتَ كُتُبِ الْأَخْلَاءِ بَيْنَهُمْ أَيْنَ لِي، أُم الْقِرطاسُ أَصْبَحَ غَالِيَا
فَمَا كَانَ لَوْ سَاءَ لَتَنَا كَيْفَ حَالُنَا وَقَدْ ذَهَمْتُنَا نَكْبَةٌ هِيَ مَا هِيََا
فَهَبْكَ عَدُوِّي لَا صَدِيقِي فَرَبَمَا تَكَادُ الْأَعَادِي يَرَحْمُونَ الْأَعَادِيَا

“Acaba dostlar arasında yazışma yasaklandı mı,
açıklayın bana, yoksa kâğıt mı pahalandı”
“Ne olurdu “Halimiz nasıl?” diye sorsaydın bize,
başımıza gelenler geldi zaten”
“Farz et ki arkadaşım değil düşmanımsın,
düşmanlar bile birbirlerine merhamet eder”

Arkadaşlık konusunda olumsuz bakan ve vefasızlığın o denli yaygınlaştığını söyleyen şair, kendisi bile bu kötü sıfattan müstesna tutulmadığını açıkça söylemiştir:

خَلِيلِي جَزَبْتُ الزَّمَانَ وَاهْلَهُ فَمَا نَالَنِي مِنْهُمْ سِوَى الْهَمِّ وَالْعِنَا
وَعَاشَرْتُ أَبْنَاءَ الزَّمَانِ قَلَمِ أَجْدٍ خَلِيلاً يُوفِي بِالْعُهُودِ، وَلَا أَنَا

“Ey dostlarım zamanı ve insanları tecrübe ettim,
onlardan ancak gam ve çile gördüm”
“İnsanlarla hemhal oldum oysaki hiç vefalı
bir arkadaş görmedim, kendim dahi”

Vefasızlığın dışında söz yetiştirmek arkadaşların arasında sıkça görülen ve istenmeyen bir huy olarak Arap şiirinde yer almıştır. Şair Bahâüddîn Züheyr (ö. 656/1258) bir arkadaşından bahsederek bazı insanların dedikodu ve haber ulaştırmak konusunda nasıl uzmanlaştığını ilginç bir şekilde tasvir etmiştir:

لَنَا صَدِيقٌ وَلَا نُسَمِّيهِ نَعْرِفُهُ كَأَنَّا وَتَدْرِيبِهِ
كُلُّ اخْتِلَافٍ وَكُلُّ مَخْرَقَةٍ فِيهِ، فَيَا لَيْتَهُ بِلَا فِيهِ

“Bir arkadaşımız var ismini söylemeyelim, hepimiz onu tanır ve biliriz”
“Her türlü hilaf ve rezalet var onda, keşke ağız olmasaydı onda”

Ağzı olmayan dost bulmak mümkün mü! Genç sahâbî Misver b. Mahreme ez-Zuhrî (ö. 64/683) bu mana üzerine söz ulaştırmada ve her duyduğunu nakletmekte dilsiz ve sağır olan, ona kızıldığında ses

çıkarmayan, sır paylaşıldığında ise ifşa etmeyen bir arkadaş bulunduğunu söylemiş ve bu arkadaşın duvar olduğunu ifade etmiştir.

Filozofların şairi ve şairlerin filozofu olarak bilinen ünlü Arap şairi Ebu'l-‘Alâ el-Me’arrî (ö. 449/1057) dost ve arkadaşlık konusunda olumsuz bakmakta ileri gitmiş, başına ne geldiyse dostlarından geldiğini ve mizansen bir şekilde tanımadığı insanlara rahmet okumuştur:

وإن تَرَنِي بِالشَّعْرِ أَوْ قِعْ نَغْمَةً فإيَّيْ عَلَيَّ أَوْ تَارَ حُزْنِي أَعْرَفُ
وَمَا ضَرَّنِي إِلَّا الَّذِينَ عَرَفْتُهُمْ جَزَى اللَّهُ خَيْرًا كُلَّ مَنْ لَسْتُ أَعْرِفُ

*“Beni şiirlerimle nağme çaldığımı görürsen,
zira hüznümün tellerine çalıyorum”
“Başıma ne geldiyse tanıdıklarından,
Allah razı olsun tanımadıklarından”⁶²*

Şarkıcı ve şair olan Cahza el-Bermekî (ö. 324/936) sesine hayranlık duyan bir arkadaşının kuru övgüsüne sitemini bu beyitlerle dile getirmiştir:

لِي صَدِيقٌ مُغْرَى بِقُرْبِي وَشَدْوِي وَلَهُ عِنْدَ ذَاكَ وَجَةٌ صَفِيْقُ
قَوْلُهُ إِنْ شَدَوْتُ: أَحْسَنْتَ زَدْنِي وَبِأَحْسَنْتَ لَا يُبَاعُ الدَّقِيْقُ

“Bir arkadaşım var bana ve sesime hayrandır, kendisi bu konuda utanmaz.”

“Şarkı söylediğimde hep: Aferin der, ‘Aferin’ ile de un satılmaz !”

5. Arkadaşlar Arasındaki İlişkiler Üzerine Şiirler

Bir gün sahabî Kays b. Sa’d b. ‘Ubâde (ö. 60/680) hastalanır, dostları onun ziyaretine gelmezler, sebebini sorduğunda “sana olan borçlarından utanıyorlar” derler. Sonra kendisine olan tüm borçların silindiğini ilan eder. Bunun üzerine akşam olunca ziyaretçi akınından ev kapısının eşiği kırılır.⁶³

Arkadaş seçiminden sonra, arkadaşlar arasındaki dostluk ilişkilerini canlı ve samimi tutmak, aradaki ihtilafları düzeltmek ve dost ve arkadaşların geçinmesi gibi konular Arap şiirinde önemli sayılmıştır.

⁶² el-Luzûmiyyât, Ebi'l-‘Alâ’i'l-Ma’arrî, Mektebetu'l-Hâncî, kahire, C.II, s.348.

⁶³ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, es-Sadâketu ve’s-Sadîk, s. 26.

Şair Mütenebbî bu bağlamda, görüntüsünden önce dostun ruhuyla arkadaş olduğunu, bir yanlışlık gördüğünde onu hoşgörüsüyle karşıladığını ifade etmektedir:

أصَابْتُ نَفْسَ الْمَرْءِ مِنْ قَبْلِ جَسْمِهِ وَأَعْرِفُهَا فِي فِعْلِهِ وَالتَّكَلُّمِ
وَأَحْلُمُ عَنْ خَلِّي وَأَعْلَمُ أَنَّهُ مِنِّي أَجْزَهُ جِلْمًا عَلَى الْجَهْلِ يَنْدِمُ
وَإِنْ بَدَّلَ الْإِنْسَانُ لِي جُودَ عَائِيسٍ جَزَيْتُ بِجُودِ التَّارِكِ الْمُتَبَسِّمِ

*“Vücutundan önce adamın ruhuna arkadaş olurum,
onu yaptıklarından ve konuşmasından tanırım”*

*“Arkadaşımı hoşgörüsüyle karşılarım, bilirim ne zaman ki
kabahatini hoş görürsem pişman olur”*

*“Ekşi yüzlü insandan bana bir iyilik gelirse,
ona hoşnut ve gülümsemeyle karşılık veririm”⁶⁴*

Şair Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783), arkadaşlar arasında suçlama ve sitemin bir haddi olması gerektiğini ve her konuda arkadaşına sitem edilmemesi gerektiğini, bu durum ile su içmek arasında aşağıdaki beyitlerde etkili bir benzetme yapmıştır:

إِذَا كُنْتَ فِي كُلِّ الْأُمُورِ مُعَاتِبًا صَدِيقَكَ لَمْ تَلْقَ الَّذِي لَا تُعَاتِبُهُ
فَعَيْشٌ وَحِيدًا أَوْ صِلْ أَخَاكَ فَإِنَّهُ مُقَارِفٌ ذَنْبٍ مَرَّةً وَمُجَانِبُهُ
إِذَا أَنْتَ لَمْ تَشْرَبْ مَرَارًا عَلَى الْقَدَى ظَمُئْتَ وَأَيُّ النَّاسِ تَصْفُو مَشَارِبُهُ

*“Eğer her konuda arkadaşına sitem edersen,
sitem etmeyeceğin hiç kimse kalmaz”*

*“Ya yalnız yaşa, ya da dostuna yaklaş
çünkü o bazen bir kabahat işler bazen de işlemez”*

*“Sen çöpü geçerek suyu içmezsen susuz kalırsın,
hangimizin suyu saf temizdir ki!”⁶⁵*

Aşağıdaki beyitlerde arkadaşlık duygusunun nasıl oluştuğu ve selamlaşmadan başlayıp yakınlaşmaya kadar devam eden aşamaları bir Arap şairi dizelerle vakfetmiştir:

إِنَّ الصَّدَاقَةَ أَوْلَاهَا السَّلَامُ وَمِنْ بَعْدِ السَّلَامِ طَعَامٌ ثُمَّ تَرْحِيبٌ
وَبَعْدَ ذَلِكَ كَلَامٌ فِي مُلَاطِفَةٍ وَضَحَاكٌ تُغَرِّ وَإِحْسَانٌ وَتَقْرِيبٌ

⁶⁴ Dîvânü'l-Mütenebbî, Beyrut, 1983, s.430.

⁶⁵ İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-'A'yan ve Enbâ'u'z-Zemân, c.1, Daru Sâdir, Beyrut, 146.

*“Arkadaşlığın başı selamlaşmadır,
selamdan sonra yemek ve hoş karşılamaktır”
“Ondan sonra hoş sohbet, gülmek,
iyilikte bulunmak ve yakınlıktır”*⁶⁶

Bu anlamda Şair Ebu'l-Abbâs en-Nâşi'den şu beyitler de kaydedilmiştir:

ولستُ مُعَاتِباً خِلاً لِأَبِي رَأَيْتُ الْعَتَبَ يُغْرِي بِالْعُقُوقِ
ولو أنِّي أوقفتُ لي صديقاً على ذنبٍ بقيتُ بلا صديق

*“Babamın bir dosta sitem etmem,
sitem isyana yola açtığını gördüm”
“Her kabahate bir arkadaşı bırakırsam,
o zaman arkadaşsız kalırım”*⁶⁷

İbn Menâzir dediğine göre bir arkadaşıyla yürürken ayakkabısı kopmuş, arkadaşı da kendi ayakkabısını çıkarıp o da yalın ayak yürümeye başlamış. Ne yapıyorsun diye sorduğunda “sana eşlik ediyorum” demiş.⁶⁸

Ancak bazı şairler bunun tersine arkadaş ile her konuda eşlik etmek değil de karşı taraf nasıl davrandığına bağlı adımlar atmayı tercih etmiştir. Abbasî şair Cahza el-Bermekî (ö. 324/936) bunlardan biridir, arkadaşı ondan uzaklaşırsa o da uzaklaşacağını, hatta alaylı bir şekilde mezarlık benzetmesi yapmıştır:

وإذا جفاني صاحبٌ لم استجز ما عشتُ قطعه
وتركتُهُ مثلَ القبورِ أزورها في كلِّ جمعة

*“Bir dost benden uzaklaşırsa,
yaşadığım sürece terk etmesini istemem”
“Ancak mezarlık gibi bırakırım,
her Cuma günü onu ziyaret ederim”*

⁶⁶ Muhammed Abdurrahîm, es-Sadâketu ve's-Sadîk fi's-Şi'ri'l-Arabî, Beyrut, 2000, s. 22.

⁶⁷ Behcetü'l-Mecâlis ve 'Unsü'l-Mucâlis, İbn Abdulbarr, t.y., s. 45.

⁶⁸ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, es-Sadâketu ve's-Sadîk, s. 15.

İbnu'l-Haddâd el-Vâdîâşî el-Endelüsi (ö.480/ 1087) bu konuda bir arkadaşın, hatası yüzünden bırakılmaması gerektiğini ve kabahatine rağmen sıla-ı rahim'e devam edilmesini dile getirirken her güzel şeyin de bir kusuru olduğunu ve ışıldayan kandilin bile dumanının olması şeklinde tasvir etmiştir:

وَاصِلِ أَخَاكَ وَلَوْ أَتَاكَ بِمُنْكَرٍ فَخَلَّ وَصُنْ شَيْءٍ قَدَّامَا يَتَمَكَّنُ
وَلِكُلِّ حُسْنٍ أَفَةٌ مَوْجُودَةٌ إِنَّ السَّرَاحَ عَلَى سَنَاهُ يُدَخِّنُ

*“Arkadaşınla dostluğu sürdür hata yapsa bile,
hatasız bir şey nadiren bulunur”
“Her güzelin bir kusuru bulunmaktadır,
kandilin ışıl ışıl olmasına rağmen dumanı tütmektedir”*

Cahiliye Dönemi şairi en-Nâbiğa'z-Zubyânî (ö. 604 M.) Lahmîler'in son hükümdarı olan en-Nu'mân b. el-Münzir b. el-Lahmî⁶⁹ ile araları bozulunca Şam'a kaçmış sonra özür beyan etmek için yazdığı beyitlerde kimsenin kâmil bir insan olmadığını, hatasız bir dost ararsa kimseyi bulamayacağını şu meşhur beyitlerle dile getirmiştir:

وَأَسَيْتَ بِمُسْتَبْقٍ أَخَاً، لَا تَأْتِمُهُ عَلَى شَعَثٍ، أَيُّ الرَّجَالِ الْمَهْدَبُ
فَإِنَّكَ مَظْلُومٌ؛ فَعَبْدُ ظَلَمَتِهِ وَإِنْ تَكُ ذَا عَتَبِي؛ فَمِثْلُكَ يُعْتَبُ

*“Hiçbir kardeşi bırakmazsın eğer hatalara bakarsan,
hangi insan kamildir ki?
“Eğer mazlum isem, bir köleye zulmetmişsin,
eğer sığınan biri isen de emsâlin bağışlayandır”*

Abdullah b. Muaviye b. Cafer b. Abî Tâlib (ö. 80/699) arkadaşlıkta kusur görüp görmemeyi, insanın moral ve öfke durumuna bağlamıştır. Rızâ olan insan dostunun tüm ayıplarını örterken öfke durumunda ise ayıp araştırıp ortaya çıkardığını aşağıdaki beyitlerde ifade etmiştir:

فَلَسْتُ بِرَاءٍ عَيْبَ ذِي الْوُدِّ كُلَّهُ وَلَا بَعْضَ مَا فِيهِ إِذَا كُنْتُ رَاضِيًا
فَعَيْنُ الرِّضَا عَنْ كُلِّ عَيْبٍ كَلِيلَةٌ وَلَكِنَّ عَيْنَ السُّخْطِ تُبْدِي الْمَسَاوِيَا

“Dostumun tüm ayıplarını görmüyorum,

⁶⁹ Mehmet Ali Kapar, “Lahmîler”, DİA, Ankara 2003, C.XXVII, s. 54-55.

bir kısmını dahi hoşnut olduğum zaman görmüyorum”
“Hoşnut olan göz her ayıbı örter,
ancak öfkeli göz ayıpları ortaya çıkarır”

Arkadaşlar arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen en önemli konulardan biri de sû-i sandır. Tâbiîlerden Salim b. Vâbisa el-Esedî arkadaşın hatasını araştırmak yerine onu örtmek için mazeret bulmayı, hatta kötü sözlere karşı sağır benzetmesini şu beyitlerde vurgulamıştır:

أَجِبُّ الْفَتَى يَنْفِي الْفَوَاحِشَ سَمْعُهُ كَأَنَّ بِهِ عَن كُلِّ فَاجِحَةٍ وَقَفِرَا
إِذَا مَا أَتَتْ مِنْ صَاحِبٍ لَكَ زَلَّةٌ فَكُنْ أَنْتَ مُحْتَالًا لَزَلَّتْهُ عُنْدَا

“Kulağına kötülük gelmesini reddeden dostu severim,
sanki kötülüklerle karşı sağırmış gibi”
“Eğer bir arkadaştan sana bir kusur görünürse,
sen o kusuruna mazeret bulmak için çaba göster”

“Rûmiyyât” şiirleriyle bilinen Şam’da Hamdanîlerin ünlü emiri ve şairi Ebû Firâs el-Hamdânî (ö.357/968), arkadaştan gelen kusuru kendi iyiliğini göstermek için bir fırsat olduğunu, durumu kınamak veya rahatsız olmak yerine olumlu tavır göstererek fırsatı lehine çevrilebildiğini, aradaki bağı daha da güçlenebildiğini aşağıdaki beyitlerle dile getirmiştir:

يَجْنِي الْخَلِيلُ فَاسْتَحْلِي جِنَايَتَهُ حَتَّى أَدُلَّ عَلَى عَفْوِي وَإِحْسَانِي
إِذَا خَلِيلِي لَمْ تَكُنْ إِسَاءَتُهُ فَأَيِّنَ مَوْضِعٍ إِحْسَانِي وَغُفْرَانِي
يَجْنِي عَلَيَّ وَأَخْذُو صَافِحًا أَبَدًا لَا شَيْءَ أَحْسَنَ مِنْ حَانَ عَلَى جَانِ

“Arkadaşım kabahat işler ben de onu hoş görürüm,
Affediciliğimi ve iyiliğimi göstermek için”
“Eğer arkadaşım kabahat işlemezse,
iyiliğim ve bağışlayıcılığım nerede ortaya çıkacak”
“Bana karşı suç işler, ben de her daim affeder bağışlarım,
suç işleyene karşı bağışlayan gibisinden daha iyisi yoktur”

Basra dil mektebinin önde gelen simalarından şiir ve ahbâr râvisi, dil ve edebiyat âlimi el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831) arkadaşlıkta affetmek ve kötülüğü iyilikle karşılamaktan yana olduğunu aşağıdaki beyitlerde ifade etmiştir:

إِذَا مَا أَمْرٌ سَاءَتْكَ مِنْهُ خَلِيقَةٌ فِي الصَّفْحِ طَيِّبٌ لِلذَّنُوبِ جَمِيلٌ
وَإِنِّي لِأَعْطِي الْمَالَ مَنْ لَيْسَ سَانِئاً حِفَاطاً، وَإِخْوَانُ الْحِفَاطِ قَلِيلٌ

*“Eğer birisinden kötü bir huy belirdiyse,
affetmekte güzelce kabahati örtmek vardır”
“Ben istemediği halde kişiye para veririm,
arayı korumak için, arayı koruyanlar da azdır”*

Sonuç

İkinci hicri yüzyıl ve sonrasında arkadaşlık şiirinde, toplumsal değişimlerle birlikte belirgin bir gelişme görülmüştür. Yeni sosyal sınıfların ortaya çıkması ve Araplarla diğer halklar arasındaki etkileşimler, kabîlevî bağlılıkların gevşemesine yol açmıştır. Ayrıca, Farsça ve Yunanca edebiyatlardan yapılan çeviriler, arkadaşlık kavramına yeni bakış açıları kazandırmıştır. Bu dönemde şairler, arkadaşlığı üç bakış açısıyla ele almış: İdealist (güven, soyluluk ve erdem), gerçekçi (başkalarının kusurlarını kabul etme) ve olumsuz (maddi çıkarlarla ilişkilendirme).

Sonraki yüzyıllarda, şairler akıllı ve dengeli arkadaşların seçilmesinin önemini vurgulamış ve arkadaşlığın temel özelliklerini belirlemişlerdir. Bu özellikler arasında açıklık, sabır ve affetme gibi unsurlar yer almıştır. Arkadaşlık şiirlerinde, daha fazla yergi ve yakınma görülmüş ve şiirlerin diliinde sadelik ve açıklıkla etkili bir iletişim kurulduğu görülmektedir. Betimlemelerde ise benzetme ve mecaz kullanımı önemli bir yer edinmiştir.

Abbâsîler Dönemi'nde, arkadaşlık üzerine yazılan Arap şiirinde derin acı ve özveri duyguları ön plana çıkmıştır. Şairler, dostlarına karşı utanma ve içsel acıyı harmanlayarak, bu şiirlere çekingenlik ve kararsızlık katmışlardır. Abbâsî dönemde dostluk şiirindeki övgüler, geleneksel şiire kıyasla daha az abartılıdır. Şairler, dostlarına olan sadakat, kardeşlik ve arkadaşlık değerlerine bağlılık üzerine övgülerde bulunarak, bu dönemdeki insanlar arasındaki derin insani bağları yansıtmışlardır. Abbâsî dönemi dostluk şiirinde, samimiyet ve düşmanlık arasında zıt bir eğilim gözlemlenmiştir. Bazen dostlar arasındaki ilişkiler uyumlu görünürken, bazen de çatışmalı bir şekilde tasvir edilmiştir.

Abbâsî şairleri, eski dostluklar ve hoş anılar nedeniyle şiddetli hicivden kaçınmışlardır.

Şair Ebu'l-'Atâhiye, dostluk şiirine farklı ve anlamlı kelimelerle katkı sağlayan en önemli şairlerden biri olarak öne çıktığı görülmektedir. Bu dilsel çeşitlilik, Abbâsî şairlerinin arkadaşlarına karşı duydukları duyguları ve onlarla olan etkileşimlerini çeşitli yöntemlerle ifade etme becerisini göstermektedir. Ancak, Abbâsî Dönemi'ndeki hikmet şiiri, önceki dönemlerdeki gibi duygusal bir sıcaklığa sahip olmaktan ziyade, daha çok entelektüel bir ton taşımıştır.

Osmanlı Dönemi'nde ise arkadaşlık kavramını kapsayan şiirlerde, Arap şiirinin toplumsal yönü ve dostluk bağlarını güçlendirme rolü belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Bu dönemdeki "İhvânîyât " şiiri, benlik ile diğer arasındaki ilişkiyi ve tasavvufi bir izlenimi yansıtırken, kadın figürü burada bir sembol olarak kullanılmıştır. Osmanlı Dönemi'nde Arap şairleri, dönemin yaygın olan tasavvuf şiirinden büyük ölçüde etkilenmiş ve ilahî temalar ile peygamber övgülerini dostluk amacına yönelik bir biçimde birleştirmişlerdir.

Ayrıca, "İhvânîyât " şiirlerinde duygusal özelemler ve Uzrî (iffetli) aşk da bir arada yer almış, sembolizm ise bu şiirlerde sıkça kullanılmıştır. Arkadaşlık şiirlerinde kadın sembolü aracılığıyla dışıl bir üslubun kullanılması dikkat çeken bir diğer özelliktir.

Osmanlı döneminde Arap şiirinde dostluk temalı eserler, aşırı duygusal yoğunluk ve içsel hüznün ile şekillenmiş, ilişkiler özlem ve hasret bağlarıyla somutlaşmıştır. Romantik ifadeler ve abartılı betimlemeler bu şiirlerde belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Osmanlı dönemindeki "İhvânîyât" şiiri, tasavvufi şiir ile iffetli aşk şiirinden bazı temaları benimsemiş ve bu durum, her iki tür arasındaki farkların bazen belirsizleşmesine neden olmuştur.

Diğer yandan Arap şiirinde arkadaşlık dizelerini incelediğimizde, arkadaşlığın yalnızca bir ilişki biçimi değil, aynı zamanda bir kültürel ve ahlaki değer olarak ele alındığını görmekteyiz. Bu bağlamda, Arap şairleri dostlukların samimiyetini hem estetik hem de etik bir biçimde irdelemiştir.

el-Mütenebbî gibi kimi şairler, arkadaşlığın yüzeysel bir görünümünden ziyade derin bir içsel anlayışa dayandığını ifade etmiştir. Ona göre, bir insanın ruhunu tanımadan, yalnızca dış görünüşüne bakarak dostluk kurmak yanıltıcıdır. Beşşâr b. Bürd gibi şairler ise, arkadaşlar arasında sitemin bir sınırı olması gerektiğini savunmuştur. Bazı şairler ise, arkadaşlığın başlangıcından itibaren bir dizi aşamayı vurgulamıştır.

Neticede, Arap şiirinde arkadaşlık kavramı, eski çağlardan itibaren önemli temalardan biri olmuştur. Şairler, özellikle 'Atlâl' şiirlerinde dostlarını yâd ederek ayrılık acısını paylaşır ve duygularını ifade etmişlerdir. Arap şiirinde arkadaşlık teması, Hicri ilk üç yüzyılda arkadaşlar arasında sitem, özür dileme ve tebrik gibi konuları işleyerek, arkadaşlığın ahlaki değerlerini yüceltmış ve sahte arkadaşlıklara karşı bir uyarı işlevi görmüştür. Bu konular, şairlerin yazışma ortamlarının doğal bir yansıması olup, sadelik, açıklık ve nezaketle ifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnu'l-Cevzî, El-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûki ve'l-Umem, C.XIX, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.

Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, C.III.

Ahmed Kabeş, Mecme'u'l-Hikemi ve'l-Emsâli fi'ş-Ş'iri'l-'Arabî, Dâru'r-Reşîd, Dımaşk, 1985.

A'îşe Enver en-Nâsırıy, "es-Sadaka ve's-Sadîk fi'ş-Şi'r el-Abbâsî", Yüksek Lisans Tezi, Tikrit Üniversitesi, Irak, 2003

Aristoteles, 'İlmu'l-Ahlâk Nikomakûs, terc. Ahmed Lutfi es-Seyyid, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kahire, c.1.

Behcetü'l-Mecâlis ve 'Unsü'l-Mucâlis, İbn Abdalbarr, t.y.

Dîvânu Ali İbnu'l-Cehm, nşr. Halîl Murâd, Vezâretü'l-Me'ârif, Riyad, 1959.

Dîvânu Ebi'l-'Atâhiye, Dâru Sâdır, Beyrut, 1993.

Dîvânu Ebi'l-Feth el-Bustî, Mecmeü'l-lugati'l-Arabiyye, Dımaşk, 1989.

Dîvânu Kuseyyir Azze, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1971.

Dîvânu Lisânuddîn İbnu'l-Hatîb, nşr. Muhammed Miftâh, Dârü's-Sekâfe, Ürdün, 1989.

- Dîvânu Tarafete İbnu'l-Abd, Şrh. El-'Alemlü's-Şementeri, nşr. Durriyye el-Hatîb, Beyrut.*
- Dîvânu'l-Bârûdî, nşr. Ali'l-Cârim, Daru'l-'Avde, Beyrut.*
- Dîvânu'l-Buhturî, nşr. Hasan Kâmil es-Sayrafî, Daru'l-Ma'ârif, Mısr, C.II.*
- Dîvânu'n-Nâbigatu'z-Zubyânî, nşr. Abbâs Abdussettâr, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan, 1996.*
- Dîvânu's-Şâfî, nşr. Mustafa Mucâhid Behcet, Daru'l-Kalem, Dimaşk, 1999.*
- Dîvânü'l-Mütenebbî, Dâru Beyrût, Beyrut, 1983.*
- Dîvânü's-Şa'iri'l-Karavî Reşîd Selîm el-Hûrî, Darü'l-Mesîre, Ammân, 1978.*
- Ebi'l-'Alâ'i'l-Ma'arrî, el-Luzûmiyyât, Mektebetu'l-Hâncî, kahire, C.II.*
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, es-Sadâketu ve's-Sadîk, Daru'l-Fikr, Dimaşk, 1998.*
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, es-Sadâketu ve's-Sadîk. el-Meydânî, Mecme'u'l-Emsâl, nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, C.I, Beyrut, 1955.*
- Ezhâr Vâ'il, sotor.com, 28 mart 2019, sotor.com/أبيات-شعر-عن-الصدافة*
- Fîrûzâbâdî, el-Kâmûsu'l-Muhît, Mu'essesetu'r-Risâle, Beyrut, 2005.*
- İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-'A'yân ve Enbâ'u'z-Zemân, c.1, Daru Sâdir, Beyrut.*
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mukrim el- Mısrî, Lisânü'l-'Arab, Dârü Sâdir, Beyrut 1414/1994.*
- İbnu'l-Keyzânî Hayâtuhu ve Dîvânuhu, Ali Sâfî Huseyn, Dâru'l-Ma'ârif, Mısr.*
- İsmail Durmuş, “Uyûnu'l-Ahabâr”, DİA, İstanbul 2012, C.XXXXII.*
- İsmail Durmuş, “Mütenebbî”, DİA, İstanbul 2006, C.XXXXII.*
- Mahrûs Bureyyik, Dârü'l-Ulûm Fak., Kahire, alıntı tarihi: 06.01.2020. m-a-arabia.com/site/24547.html*
- Mecmeü'l-lugati'l-Arabîyye, el-Mu'cemü'l-Vasîf, 4.b, Kahire, 2004.*
- Mehmet Ali Kapar, “Lahmîler”, DİA, Ankara 2003, C.XXVII.*

- Mu‘cemü‘d-Devhati’-Târîhiyyi* Li‘Luğati‘l-Arabiyye, dohadictionary.org/ İbn Ebi‘l-Hadîd, Şerhu Nehci‘l-Belağa, İhyâ‘u‘l-Kutubi‘l-Arabiyye, kahire, 1962.
- Muhammed Abdurrahîm, *es-Sadâkatu ve’s-Sadîk fi’s-Şi‘ri‘l-‘Arab‘î, Dârü‘r-Râtibi‘l-Câmi‘iyye, Beyrut, 2000.*
- Muhammed İbrahîm Ebû Sine, *Zilâlun Muzî‘e, ed-Dâru’s-Sakâfiyyetu li’n-Neşr, Kahire, 2008.*
- Muhammed Kal‘aci, *Mu‘cemü Lugati‘l-Fukahâ’, Dârü‘n-Nefâis, Beyrut, 1988.*
- Muhammed Şabân Eyûb, *es-Sadâkatu bi ‘Uyûni‘t-Turâsi‘l-‘Arabî, midan.aljazeera.net/intellect/history/2017/12/20/زينةبالرخاءوعدة- Alıntı tarihi 10.01.2020.*
- Murat Ataman, *Klasik Arap Edebiyatında İhvâniyât Bahisleri Çerçevesinde “Dostluk” Teması, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2023.*
- Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü‘l-Arûs, c.26, 2.b, Kuveyt.*
- Sabri Hizmetli, “İbn Ebû Tâhir”, *DİA, İstanbul 1999, C.XIX, s. 445.*
- Suâd el-‘Anzî, *es-Sadâkatu fi’s-Şi‘ri‘l-‘Arabî‘l-Kadîm, er-Ra‘i, ad:A0-11320, 29 haz. 2010.*
- Usâme Es‘ad ebû Serî‘, *es-Sadâketu min Menzûri ‘İlmi‘n-Nefs, ‘Âlemü‘l-Ma‘rife, kahire, t.y.*
- أبو عمر أحمد بن عبد ربّه الأندلسي، العقد الفريد، تحقيق: أحمد أمين وآخرون، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة، 1949، 6، 286.
- أبو فرج الأصفهاني، الأغاني، دار صادر، بيروت، د.ت.، ج 17، ص. 918.
- أبو محمد يوسف بن عبد البر، بهجة المجالس وأنس المجالس وشحد الذاهن والهاجس، تحقيق: محمد مرسي الخولي، دار الكاتب العربي للطباعة والنشر، القسم الأول: 1967.

- أكرم علي عنبر، قيم الصداقة في شعر محمد بن حازم الباهلي، مجلة وادي النيل للدراسات والبحوث الإنسانية والاجتماعية والتربوية، جامعة القاهرة، 2019، مجلد: 21، عدد: 21، ص: 295-312.
- ديوان إبراهيم بن العباس الصولي: ضمن مجموعة الطرائف الأدبية، القسم الثاني، تحقيق عبد العزيز الميمني، مطبعة لجنة التأليف والترجمة، 1937.
- ديوان حازم بن محمد الباهلي، تحقيق: شاعر العاشور، دمشق، ط2، 2011.
- شهاب الدين أحمد الخفاجي، ريحانة الألبا وزهرة الحياة والدنيا، تحقيق عبد الفتاح محمد الحلو، ط: 1، ج: 1، القاهرة، 1967، مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركائه.
- طراد الكبيسي، مقدمة في الشعر الصوفي، مجلة المورد التراثية، بغداد، وزارة الثقافة والإعلام، 1971، 1 (2)، ص: 13-26.
- عبد القادر أحمد الرباعي، أبو تمام: الصداقة ولادة روح وإنجاب كلمات، حوليات الآداب والعلوم الاجتماعية، جامعة الكويت، 2013، مجلد: 34، عدد: 393، ص: 7-96.
- علاء فؤاد عبد الفتاح، عتاب الأصدقاء في عيون الشعراء في العصر العباسي، حولية كلية اللغة العربية بجرجا، جامعة الأزهر، 2009، مجلد: 13، عدد: 5، ص: 3377-3450.
- عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ج: 12، ص: 109.
- خالد نبيل أبو علي، معاني شعر الغزل بين التقليد والتجديد في العصرين المملوكي والعثماني. مجلة الجامعة الإسلامية للبحوث الإنسانية، 2009، مج: 17، عدد: 1، ص: 1-37.